

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ

СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Монографія

*За загальною редакцією
академіка НАН України
Ю. С. Шемшученка
та академіка НАПрН України
О. В. Скрипнюка*

1
ТОМ

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Київ
Видавництво «Юридична думка»

*Рецензенти***В. Ф. Сіренко**д.ю.н., проф., член-кореспондент НАН України,
академік НАПрН України**В. Ф. Опришко**

д.ю.н., проф., член-кореспондент НАН України

*Авторський колектив*Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, К. А. Бабенко, О. В. Батанов,
Я. О. Берназюк, С. Я. Вавженчук, Р. Ф. Гринюк, В. Б. Ковальчук,
А. Р. Крусян, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, С. В. Прилуцький,
О. В. Пушкіна, В. М. Скрипнюк, С. Г. Стеценко, О. В. Стрельцова,
В. В. Сухонос, В. І. Тимошенко

Г87 **Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації:** монографія: У 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Вид-во "Юридична думка", 2018. 676 с.

ISBN 978-617-665-030-0

ISBN 978-617-665-031-7 (Т. 1)

У монографії комплексно досліджено сучасний стан та стратегію формування громадянського суспільства, перспективи його модернізації та подальшого розвитку в контексті європейської інтеграції України.

Аналізуються основні теоретичні та методологічні підходи до вивчення громадянського суспільства, його провідні інститути, сучасне їх конституційно-правове забезпечення та система гарантій функціонування. Особливі акценти зроблено на проблемі забезпечення прав і свобод людини в сучасних умовах та взаємодії інститутів громадянського суспільства і державної влади з погляду створення оптимальних умов для реалізації цих прав і свобод.

Розрахована на політиків, державних службовців, науковців, викладачів та аспірантів, усіх, хто цікавиться сучасними процесами демократизації та розвитку громадянського суспільства в Україні.

УДК 342.1

ISBN 978-617-665-030-0

ISBN 978-617-665-031-7 (Т. 1)

© Колектив авторів, 2018

© Видавництво "Юридична думка", 2018

ПЕРЕДМОВА

Пропоноване видання є унікальним правовим дослідженням, що присвячене 100-річчю створення Національної академії наук України. Виконане провідними науковцями Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України спільно зі знаними істориками та теоретиками держави і права, вченими-конституціоналістами академічних інститутів та вищих юридичних навчальних закладів України.

Проблеми громадянського суспільства є надзвичайно складними і багатограними, а їх значущість і актуальність є незаперечними і не потребують додаткового обґрунтування. Саме життя поставило їх у центр наукової уваги і диктує необхідність їх комплексного розв'язання.

Досвід періоду незалежності та суспільних перетворень переконливо засвідчив, що досягнення якісних трансформацій у суспільстві можливе лише за умови розвитку демократії, побудови правової держави, якнайперше втілення в життя її принципів, ефективного функціонування її інститутів, зокрема верховенства права, поділу влади, забезпечення прав і свобод людини, конституційної законності, децентралізації управління, розвитку місцевого самоврядування, залучення громадської ініціативи до всіх без винятку сфер життя.

Основою суспільного прогресу і динамічних перетворень може стати тісна співпраця, взаємодія і взаємна відповідальність демократичної, правової держави і громадянського суспільства. У методологічному аспекті найпродуктивнішим є підхід до аналізу проблеми: громадянське суспільство є основою сучасної держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку з утворенням демократичної, правової, соціальної держави. На сучасному етапі роль держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Воно потребує її підтримки, яка б забезпечила правові, політичні, організаційні умови для його існування, виступала гарантом його функціонування. Ця умова має забезпечити використання Україною політичних, економічних, соціальних, геополітичних перспектив, які відкрились перед нею після закінчення періоду редемократизації та Революції гідності.

Держава в особі влади покликана сприяти розвитку громадянського суспільства, реалізації його завдань, насамперед шляхом

забезпечення інноваційного розвитку країни та її інтеграції в європейський та світовий простір.

Високорозвинене громадянське суспільство до мінімуму зводить існування сурогатних суспільних форм — корупцію, злочинність та ін., забезпечує захищеність кожного свого члена, його гідності, добробуту, безпеки. Воно забезпечує об'єднання зусиль громадян навколо таких цінностей, як високий рівень добробуту, конкурентоспроможність економіки, справедливість, солідарність, професіоналізм, креативність, сталий освітній розвиток тощо.

Але досягнення цих цінностей значною мірою пов'язане з розв'язанням теоретичних проблем розвитку громадянського суспільства. Саме на це і спрямована ця монографія. У першому її томі «Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні» досліджено проблеми формування концепту громадянського суспільства у правовій теорії, ретроспективу і сучасність його взаємозв'язків і взаємодії з державою, розвитку політико-правових відносин. Конституційно-правові засади модернізації, створення ефективного інституту прав і свобод людини громадянського суспільства — теми наступних розділів. Окремий розділ присвячено дослідженню взаємодії громадянського суспільства з державою, включаючи й органи місцевого самоврядування.

Досліджуючи проблему, автори спиралися на масив вітчизняних і зарубіжних першоджерел, новітнє українське законодавство. Вони не просто констатують факти, а висловлюють своє бачення проблеми, пропонують шляхи її розв'язання. У цьому контексті важливими є пропозиції щодо вдосконалення взаємодії держави і суспільства, розвитку механізму забезпечення прав і свобод людини, посилення їх судового захисту тощо. Заслужують на особливу увагу теоретичні рекомендації, що стосуються більш повного закріплення існуючого інституту громадянського суспільства в Конституції України в контексті її сучасного реформування.

Перший том монографії підготували доктори юридичних наук: загальна редакція: Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк; передмова — Ю. С. Шемшученко; розділ 1: підрозділ 1.1 — В. І. Тимошенко, підрозділ 1.2 — Р. Ф. Гринюк, підрозділ 1.3 — К. А. Бабенко, підрозділ 1.4 — Н. М. Оніщенко; розділ 2: підрозділ 2.1 — А. Р. Крусян, підрозділ 2.2 — Я. О. Берназюк, підрозділ 2.3 — С. Г. Стеценко; розділ 3: підрозділ 3.1 — О. В. Пушкіна, підрозділ 3.2 — Н. М. Пархоменко, підрозділ 3.3 — С. Я. Вавженчук; розділ 4: підрозділ 4.1 — В. Б. Ковальчук, підрозділ 4.2 — В. М. Скрипнюк, підрозділ 4.3 — В. В. Сухонос, підрозділ 4.4 — С. В. Прилуцький (у співавторстві з кандидатом юридичних наук О. В. Стрельцовою), підрозділ 4.5 — О. В. Батанов.

ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО
В УКРАЇНІ
СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

1
ТОМ

Розділ 1

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ 1**ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ**

1.1. Громадянське суспільство в Україні: від витоків до наукової концепції	10
1.2. Історико-правова генеза поняття взаємодії громадянського суспільства і держави: ретроспектива і сучасність	67
1.3. Політико-правові відносини в громадянському суспільстві та їх конституційне регулювання в Україні	106
1.4. Моральні засади розвитку громадянського суспільства в Україні	138

РОЗДІЛ 2**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

2.1. Конституційні основи побудови громадянського суспільства	178
2.2. Правотворчість як особлива гарантія існування та модернізації громадянського суспільства	230
2.3. Публічно-правові аспекти регулювання інститутів громадянського суспільства	278

РОЗДІЛ 3**ІНСТИТУТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

3.1. Громадянське суспільство як системний чинник забезпечення прав і свобод людини	312
--	-----

3.2. Роль громадянського суспільства в реалізації та захисті прав і свобод людини і громадянина	350
3.3. Особливості механізму охорони і захисту основних соціальних прав людини в умовах взаємодії громадянського суспільства та держави	364

РОЗДІЛ 4**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА В УКРАЇНІ: ВІД ПАРТНЕРСТВА ДО СПІВПРАЦІ**

4.1. Громадянське суспільство як чинник легітимності публічної влади	418
4.2. Система державної влади і суспільство: проблеми взаємодії	460
4.3. Глава держави і інститути громадянського суспільства: проблеми взаємодії	527
4.4. Конституціоналізація судової влади України в умовах асоціації з Європейським Союзом	566
4.5. Місцеве самоврядування в умовах формування та функціонування громадянського суспільства	613

обрана певна модель місцевого самоврядування та його організації, реалізацію якої і забезпечуватимуть державні закони. Пошук такого теоретичного консенсусу дасть змогу значною мірою зняти намул зайвої політизації у питаннях правового забезпечення становлення і розвитку системи місцевого самоврядування в Україні та перейти від загальних політичних дебатів до безпосередніх конституційно-правових дій.

Отже, досліджуючи систему державної влади в Україні та демократичні основи її організації і функціонування в аспекті її взаємодії з громадянським суспільством, необхідно передусім вказати на ті конституційні основи, а також ті інститути конституційного права України (наразі поняття інституту конституційного права описується як “об’єктивно сформована, цілісна та відносно відокремлена система функціонально взаємозумовлених і структурно взаємопов’язаних між собою норм конституційного права, а іноді й інших галузей права, які регулюють певний вид суспільних відносин, що становлять сегмент предмета конституційного права та виступають складовими елементами нормативно-правового механізму конституційно-правового регулювання”¹⁷²), які забезпечують порядок її організації і конституювання. Більше того, саме на рівні конституційного права встановлюються найважливіші ідеали та орієнтири розвитку системи державної влади в Україні, які змушують її не лише визнавати поряд з собою громадянське суспільство, а й активно співпрацювати з ним як з рівноправним партнером. У найбільш загальному сенсі ці орієнтири можуть бути охарактеризовані як такі, що ставлять на меті розвитку системи державної влади України її постання як демократичної, правової і соціальної держави, яка повинна задовольняти потреби та забезпечувати безпеку як окремо взятих громадян, так і всього громадянського суспільства загалом (звісно, у межах тих функцій, які притаманні державі). Це зумовлює як структуру державної влади, так і основні напрями діяльності системи державної влади. Водночас Конституція України та чинне конституційне законодавство містять найважливіші характеристики і принципи, які дають змогу описати систему державної влади в Україні не лише в суто формальному аспекті, а й висвітлити її сутнісні риси і властивості, що визначають сутність і специфіку організації взаємодії в системі “державна (система державної влади) — громадянське суспільство”.

¹⁷² Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. С. 409.

4.3

Глава держави і інститути громадянського суспільства: проблеми взаємодії

Інститут глави держави є одним із найпоширеніших державних інститутів у світі і в більшості країн він зазнає впливу різноманітних інститутів громадянського суспільства. Іноді такий вплив є істотним, іноді — обмеженим, іноді — взагалі нікчемним. Окрім того, потужний вплив на реалізацію главою держави його повноважень здійснює існуюча в державі система правління.

Проте, на нашу думку, вплив останньої стає істотним лише за умови розвиненого громадянського суспільства — важливої складової суспільства.

Щоб це пояснити, слід згадати, що суспільство — це сукупність форм спільної діяльності, що склалася історично. У своєму розвитку воно пройшло два етапи, що відповідають двом основним макроформаціям: добувній, яка була характерна для первісного суспільства, та виробничій, що притаманна державній організації суспільства. У добу античності в окремих регіонах світу (Еллада, Рим) почало утворюватись громадянське суспільство, котре загалом визначається як сукупність неполітичних (економічних, духовно-моральних, релігійних, національних) відносин¹ громадян та їх асоціацій, заснованих на принципах самодіяльності, невідчуженості та автономії стосовно держави. Однак таке визначення є неповним, адже акцентування на неполітичних та виключення політичних відносин одразу дає підстави зробити висновок про існування розвиненого громадянського суспільства в умовах авторитарного режиму, що не відповідає дійсності.

Інше визначення закріплює громадянське суспільство як сукупність особисто вільних індивідів. Якщо його розглядати з погляду політології та соціології, то воно є повним. Проте з погляду юриспруденції таке визначення є недостатнім, адже не охоплює відносин громадянського суспільства з державою. Саме тому можна зазначити, що громадянське суспільство — це система відносин у

¹ Мигранян А. Гражданское общество // 50/50: Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. Москва: Прогресс, 1989. С. 446.

суспільстві, прямо не урегульованих державою за допомогою права, тобто останнє може регулювати порядок утворення і функціонування структурних елементів громадянського суспільства, однак безпосередньо закон не регулює відносини між людьми, що входять до зазначених елементів. Це означає, що, наприклад, відносини між членами політичної партії не регулюються нормами права: для цього існують корпоративні норми. У даному випадку партія є структурним елементом громадянського суспільства. До таких елементів також належать різноманітні об'єднання громадян, масові рухи тощо. Отже, громадянське суспільство — це продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання.

Саму ж державу слід розуміти як публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи оподаткування.

При цьому не слід відкидати можливість їхньої взаємодії, адже існує п'ять основних моделей взаємодії держави і громадянського суспільства в рамках суспільства взагалі.

Анархістська, або анархічна, коли є відсутньою держава, а суспільство повністю поглинається громадянським суспільством. У даному випадку йдеться не про анархію як таку, що здебільшого є синонімом хаосу і безладдя. Класики “наукового анархізму” (М. Бакунін, П. Кропоткін, М. Штирнер та ін.) розглядали анархію як синонім свободи від державного втручання. Зокрема, основоположник анархо-комунізму князь П. Кропоткін наголошував, що анархізм є представником “творчої сили самого народу, який прагне виробити установи звичаєвого права, які вберегли б його від охочої панувати меншини. Силою ж народної творчості та творчої діяльності народу, що спирається на сучасне знання і техніку, анархізм прагне й тепер створити установи, які б забезпечили вільний розвиток суспільства”². Таким чином, філософія анархізму передбачала розвиток громадського самоврядування всупереч розвитку держави, а тому віддавала перевагу громадянському суспільству.

Демократична, коли держава врегульовує основні відносини, але інтереси суспільства здебільшого реалізуються через інститути громадянського суспільства. Ця модель притаманна розвиненим країнам і регіонам — США, Західна Європа, Японія і є взірцем для більшості постсоціалістичних та пострадянських країн, у т. ч. для України.

² *Кропоткін П. А.* Современная наука и анархизм // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / рук. проекта Г. Ю. Семигин и др.; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др. Москва: Мысль, 1997–1997. Т. 4: Политическая мысль в России: вторая половина XIX–XX в. 1997. С. 191.

Ліберальна, коли суспільство однаковою мірою реалізує свою діяльність як через інститути держави, так і через інститути громадянського суспільства. За ліберальної моделі держава фактично “дарує” своїм громадянам права та свободи. Тим самим громадянське суспільство створюється штучно — за допомогою державної волі. Фактично саме ця модель існувала в СРСР в часи перебудови, коли, з одного боку, існувала “гласність”, а з другого — було закріплено особливий статус КПРС як “спрямовуючої сили суспільства”. Навіть наприкінці існування СРСР КПРС мала цей статус, про що, зокрема, свідчить остання редакція ст. 6 Конституції: “Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації і масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, і в інших формах беруть участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і громадськими справами”³. Як бачимо, ст. 6 виокремлювала КПРС як самостійну силу, не пов’язану із “іншими політичними партіями”.

Авторитарна, коли суспільство реалізує свої інтереси через державні інститути, але в певних (передусім позаполітичних) сферах можуть існувати окремі елементи громадянського суспільства. Як приклад, можна згадати, що в Китайській Народній Республіці, окрім правлячої КПК, існує вісім партій демократичного спрямування⁴, які, утім, не беруть участі в політичній діяльності, а являють собою об’єднання китайських громадян, які цікавляться політичними питаннями.

Тоталітарна, коли громадянського суспільства не існує, а суспільство поглинається державою. Фактично в умовах тоталітарної моделі громадські об’єднання можуть існувати, але вони є підконтрольними державі.

Ззовні держава існує у певній формі, а з середини виглядає як певний механізм. При цьому форма держави — це поєднання трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму, а механізм утілюється в державних організаціях і державних технологіях (бюрократія, диктатура тощо).

Систему державних організацій утворюють державні підприємства, державні установи та державні органи. Згідно з принципом поділу влади усі державні органи належать або до законодавчої, або до виконавчої, або ж до судової гілки влади. Проте державна влада

³ *Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР: Закон СССР от 14 марта 1990 г. // Московская правда. 1990. 18 марта. С. 3.*

⁴ *Сергіичук І. М.* Демократичні партії Китаю // Сергіичук І. М. Китай у нові та новітні часи: практикум. Суми: Університетська книга, 2006. С. 298.

не лише поділяється на зазначені гілки, а й є єдиною. Втіленням єдності державної влади зазвичай слугує глава держави — відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни.

Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми правління, котра відповідає на питання: хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство розуміє під формою державного правління “спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв’язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави”⁵. Проте таке визначення є надто широким. Річ у тому, що взаємозв’язки між парламентом і урядом (органи законодавчої та виконавчої влади) аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично такий розподіл відбувається виключно виходячи зі статусу глави держави.

Проте далеко не всі дослідники підтримують поділ форми правління на монархію та республіку. Так, можна згадати американського політолога Б. Пауела, який, поєднуючи форму правління та законодавче представництво, виділяє три основні типи конституційного устрою демократичної державної влади (абсолютна монархія апіорі не визнається демократичною): президентські системи — *presidential systems* (США, Чилі, Франція, Венесуела, Філіппіни), мажоритарно-парламентські системи — *majoritarian-parliamentary systems* (Канада, Індія, Японія, Ірландія, Австралія, Велика Британія, ФРН) та представницько-парламентські системи — *representational-parliamentary systems* (Австрія, Швеція, Данія, Бельгія, Італія, Норвегія, Нідерланди)⁶.

Доволі відомою є пропозиція українських науковців, котрі вважають, що протилежністю монархії слід вважати поліархію⁷. При цьому вони фактично виділяють, за аналогією з республікою, парламентську поліархію, президентську поліархію та змішану поліархію⁸.

Проте, на нашу думку, поділ форми правління на монархію та поліархію є надто абстрактним, адже замість чіткого та конкретного

критерію розподілу усіх форм правління — статусу глави держави, пропонується інша підстава для класифікації — кількість суб’єктів, від якої походить влада (монархія — від одного, поліархія — більше ніж один⁹).

При цьому категорія “більше одного” ставить перед нами чимало непростих питань. Зокрема, до якої форми правління належать співправителі Стародавнього світу (Спарта, в якій було два царі, або Римська республіка, яка знала правління двох консулів), періоду середньовіччя (Священна Римська імперія Германської нації, яка опиралася на дуумвірат папа — імператор), Нового часу (спільне правління двох царів у Московському царстві Петра I та Івана V) тощо.

Саме тому, на нашу думку, офіційно визнане вітчизняною юриспруденцією розуміння форми правління як способу організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави, є найбільш прийнятним. Виходячи з цього, й можна виділити дві основні форми правління — монархію та республіку.

Для монархії характерними є припущення, згідно з яким влада монарха вважається такою, що не походить від будь-якого іншого органу влади чи виборчого корпусу, як це притаманно республіці. Вважається, що монарх владарює за власним правом і формально визнається джерелом усієї державної влади. Все законодавство та державне управління зазвичай не може оминати монарші прерогативи. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен зазначав: “Монархічна держава, як така, не може мати — ані у сфері законодавства, ані у сфері управління — легальної волі, що водночас не була б легальною волею монарха”¹⁰.

На сьогодні ж під монархією розуміється така форма правління, за якої “формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими”¹¹. Проте таке визначення є також надто широким, адже може існувати так звана республіканська, або виборна, монархія, за якої монарх обирається на певний термін. Так, відповідно до статей 51 і 52 Конституції Об’єднаних Арабських Еміратів голова Вищої ради федерації — раїс обирається цією радою, що складається з правителів усіх семи еміратів, з-поміж своїх членів строком на п’ять років. Фактично еміри та шейхи ОАЕ

⁵ Шаповал В. М. Форма державного правління // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 6: Т–Я. 2004. С. 295.

⁶ Powell B. Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence. Cambridge: Harvard University Press, 1982. P. 61–62.

⁷ Актуальні проблеми теорії держави і права: навч. посібник: у 2 ч. / С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: КНТ, 2007. Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. 2007. С. 206.

⁸ Там само. С. 216–222.

⁹ Актуальні проблеми теорії держави і права: навч. посібник: у 2 ч. / С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін. Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. С. 207.

¹⁰ Гессен В. М. Основы конституционного права. Петроград: Право, 1918. URL: http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299

¹¹ Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2005. С. 214.

можуть закріплювати ту чи іншу особу у якості раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п'ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не лише обиратися, а й обиратися на певний період. Саме тому, на нашу думку, головною відмінністю монархії від республіки є не виборність або спадкоємність, чи безстроковість або строковість його повноважень, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

Питання щодо класифікації існуючих на сьогодні основних форм правління є доволі складним. Так, монархічну форму правління можна класифікувати за способами правління¹², за типом правління та за формою правління (при цьому дві останні підстави багато у чому перетинаються), тоді як республіка класифікується лише за типом і за формою правління.

Категорія “тип правління”, по суті, переключається із категорією “тип держави” — сукупністю найбільш загальних і стійких рис і ознак держави, що притаманні певному етапу історичного розвитку. Отже, за аналогією із типом держави, тип правління — це сукупність найбільш загальних і стійких рис монархії або республіки, що притаманні певному етапу історичного розвитку означених форм правління.

При цьому монархічна форма правління знає три типи: архаїчну монархію (була притаманна для Стародавнього світу і означала будь-яке єдиновладдя, незалежно від організаційного статусу монарха), класичну монархію (була притаманна для періоду середньовіччя і означала лише спадкове єдиновладдя) та конституційну монархію (розпочинається після Великої французької буржуазної революції і триває донині), яка передбачає закріплення конституцією порядку формування і функціонування монархічної влади.

Водночас республіканська форма правління знає лише два типи: архаїчну республіку (була характерною для Стародавнього світу і середньовіччя) та конституційну республіку (розпочинається після 1787 р. і триває донині). На нашу думку, означений поділ фактично відкидає існування, так би мовити, класичної республіки (за аналогією із “класичною монархією”). Проте це є цілком коректним, адже “міські республіки” середньовіччя практично були аналогом давньогрецьких полісів та Римської республіки.

Щодо конституційної республіки, то цей тип правління виникає з появою інституту президента, який закріплюється в конституціях світу. Фактично саме з кінця XVIII ст. відбувається рух до

¹² Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: монографія. Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2010. С. 49–50.

сучасного типу держави — конституційного, що поступово набуває відображення і в політичній свідомості провідних верств суспільства. Як цілком слушно зазначав з цього приводу основоположник оригінальної доктрини п'яти влад доктор Сунь Ятсен, “за останні десять-дванадцять років розвиток політичної думки у світі рухався у бік конституційного правління”¹³. На початку XX ст. конституційне правління стає тим ідеалом, до якого починають прагнути національні еліти. Наприкінці XX ст. воно стає цілком домінуючим типом правління.

Щодо форми правління, то ця категорія відображає особливості реалізації суверенних прав. В умовах монархії можна виділити дві форми правління — необмежену монархію (суверенітет неподільно належить монарху) та обмежену монархію (суверенітет належить монархові, але його реалізація обмежується певними нормами та процедурами). В умовах республіки поєднання форми панування І. Канта¹⁴ з формами правління Ш.-Л. Монтеск'є¹⁵ утворює три форми правління: автархічна республіка (суверенітет належить одній особі, яка формує органи державної влади), олігархічна республіка (суверенітет належить групі осіб чи соціальному прошарку, які формують органи державної влади) та поліархічна республіка (суверенітет належить народу, який утворює громадянське суспільство і формує органи державної влади)¹⁶.

У свою чергу форма правління поділяє монархію або республіку на системи правління. А останні багато у чому класифікуються з урахуванням типу правління.

Зокрема, архаїчна монархія знає деспотичні (необмежена форма правління) та традиціоналістичні (обмежена форма правління) системи правління. В умовах класичної монархії виділяють як обмежені (сенйоральна і станова-представницька системи монархічного правління) та необмежені (самодержавна система монархічного правління) форми правління. Конституційна монархія також може бути як необмеженою (абсолютною), так і обмеженою (дуалістичною або парламентарною).

¹³ Сунь Ятсен. Конституція пяти властей / пер. с кит. // Сунь Ятсен. Избранные произведения / отв. ред. С. Л. Тихвинский. 2-е изд., исправ. и дополн. Москва: Наука, 1985. С. 641.

¹⁴ Кант И. К вечному миру / пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна // Кант И. Сочинения: в 8 т. Москва: Чоро, 1994–1994. Т. 7. 1994. С. 16.

¹⁵ Монтескье Ш.-Л. О духе законов // Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения / пер. с франц.; ред. М. П. Баскин. Москва: Ин-т философии АН СССР, 1955. С. 169.

¹⁶ Сухонос В. В. Институт главы держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти: монографія. Суми: Університетська книга, 2011. С. 13.

Щодо республіки, то автархічна форма правління знає вождистську та монархічну системи правління. При цьому вождистська система припускає ситуацію, коли автарх, окрім визнаного статусу вождя, займає якусь державну посаду (наприклад, А. Гітлер був не лише фюрером німецької нації, а й рейхсканцлером Німеччини). В умовах же монархічної республіки автарх є лише вождем, але якихось державних посад не займає (прикладом такого автарха-монархата був полковник М. Каддафі в Лівії). Серед олігархічних республік найбільш відомими є теократичні (Іран), аристократичні (Венеція), партократичні (СРСР) та мілітократичні (Чилі в період правління А. Піночета) системи. Щодо поліархічних республік, то вони існували як за архаїчного (Афіни, Флоренція, Новгород, Псков), так і за конституційного типу правління. В останньому випадку виділяють президентські (США, Кіпр, Індонезія), парламентські (ФРН, Індія, Кабо-Верде) та змішані (Франція, Росія, Україна) системи республіканського правління.

При цьому за конституційного типу правління під системою правління слід розуміти особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами¹⁷.

Зокрема, конституційний тип правління передбачає існування таких систем, як абсолютна, дуалістична і парламентарна монархія та президентська, парламентська і змішана республіки. Під абсолютною монархією слід розуміти систему правління, за якої уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження якого реалізуються виключно в дискреційному порядку. Щодо парламентарної, то під нею розуміється така монархія, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються виключно в порядку контрастигування. Дуалістичною ж необхідно вважати будь-яку монархію, яка не належить до абсолютної чи парламентарної. Щодо республік, то в умовах президентської системи правління обраний всенародно або за допомогою всенародно сформованої колегії виборщиків президент є не лише главою держави, а й головою уряду. Парламентські республіки характеризуються тим, що президент обирається за активної участі парламентарів, а змішані — тим, що всенародно обраний президент є главою держави, а уряд очолює прем'єр-міністр.

У свою чергу система правління може містити у своєму складі різновиди правління. Так, деспотична система монархічного правління знає такі різновиди, як східна деспотія, коли монарх проголошувався богом згідно з певними релігійними канонами (Єгипет,

Вавилон, Персія, Китай), та західна деспотія, коли монарх проголошувався богом волею народу та еліти (Римська імперія епохи доміанату). Водночас змішана система республіканського правління знає такі різновиди, як президентсько-парламентська республіка, коли президент призначає голову уряду за згодою парламенту (Україна), та парламентсько-президентська республіка, за якої парламент призначає голову уряду за поданням президента (Монголія).

Таким чином, структура форми правління містить низку важливих елементів. При цьому найбільш впливовим елементом виступає система правління.

Аналізуючи ж питання взаємозалежності інституту глави держави і громадянського суспільства, слід спочатку дослідити роль глави держави в умовах радикальних моделей взаємодії держави із громадянським суспільством — анархічної та тоталітарної.

Так, анархічна модель історично є доволі близькою для України. Зокрема, можна згадати українське козацтво (Військо Запорозьке), яке обирало собі гетьманів. Відомий французький мандрівник інженер Гійом Левассер де Боплан описував порядок виборів гетьманів запорозьких козаків: “Ось як відбуваються вибори ватажка: збираються усі старі полковники та діди, що користуються найбільшою шанобою серед козаків, кожен висловлюється на користь того, кого вважає найбільш здібним, і той, хто отримує найбільшу кількість голосів, визнається обраним. Якщо той, хто обирається, з неохотою отримує цю посаду, відмовляючись неспроможністю та негідністю або посилається на малий досвід, це анітрохи йому не допомагає; йому відповідають, що, скоріше за все, він дійсно є не гідним такої честі і відразу ж убивають його на місці, немов зрадника, хоча у даному випадку вони самі вчиняють зраду... Якщо ж обраний козак бере собі звання начальника, він дякує зібранню за честь, хоча сам він і визнає себе негідним її і нездатним до заняття такої значної посади; однак він обіцяє, що своєю працею та піклуванням спробує зробитися гідним честі служити усім взагалі і кожному окремо і що життя його завжди буде присвячене служінню своїм братам (так вони називають одне одного). При цих словах усі аплодують йому з криками: *Vivat! Vivat!* Потім кожен підходить у посадовому порядку і кланяється йому, а начальник тисне йому руку, що складає звичайне між ними вітання.

Таким є обряд виборів начальника, який часто відбувається серед пустинних степів. Цей начальник, якому вони беззаперечно підкоряються, їхньою мовою називається гетьманом”¹⁸.

¹⁷ Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві. Суми: УАБС НБУ, 2011. С. 125.

¹⁸ Боплан Г. Л. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает // Чтоб вовек едины были. Век XVII / сост. Я. Д. Исаевич. Москва: Молодая гвардия, 1987. С. 371–372. (Серия “История Отечества в романах, повестях, документах”).

Сучасні українські історики наголошують на існуванні так званої “Козацької держави”¹⁹. Проте цей термін не є коректним із суто юридичних причин, адже для “козацької держави” не було характерним ані право суверенітету (верховенство належало спочатку Речі Посполитій, а потім Московському царству та Російській імперії), ані наявність державного механізму, ані інших ознак, що притаманні будь-якій державі. На нашу думку, українське козацтво жило в умовах анархії з її свободою та самоврядуванням. Козаки самі вирішували свої справи і формально (а іноді й фактично) не залежали від наказів державних чиновників.

У ХХ ст. анархічна модель була реалізована на теренах України в рамках “Селянської Радянської Республіки” з центром у Гуляйполі, лідером якої був Нестор Махно. Ця суперечлива постать оцінювалася по-різному ще з часів громадянської війни. Так, відомий більшовик С. Аралов називав феномен Н. Махна та йому подібних народних лідерів системою “отаманства та батьківщини”²⁰. Практично те ж зазначав лідер білого руху А. Денікін, називаючи Махна відважним та дуже популярним розбійником і талановитим партизаном²¹. Сучасні ж українські дослідники, навіть визнаючи таланти та здібності Н. Махна, проте, відносять його на периферію боротьби, відмовляючи йому у праві вважатися однією із сторін громадянської війни: “Периферія дала цілий ряд низових провідників — свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібним керівником, але з доволі низьким інтелектом й повною відсутністю будь-якого конструктивного суспільного ідеалу”²².

Однак сам Н. Махно у своїх спогадах чітко висловлювався щодо свого ідеалу радянської влади: “Влада Рад на місцях — це, за селянським світоглядом, означає, що вся влада і в усьому повинна отожднюватись безпосередньо зі свідомістю та волею трудящих; що сільські, волосні або районні Ради робітничо-селянських депутатів є не більше й не менше, ніж одиниці революційного поєднання та господарського самоврядування”²³.

Отже, у Н. Махна був свій суспільний ідеал. Інша річ, що, як цілком слушно стверджував російський дослідник В. Голованов, “махновщина... не могла реалізувати... свою, хоча й невеличку, конструк-

тивну програму, не маючи на це ані матеріальних засобів, ані людей, ані (як би це зверхньо не звучало) духовної потуги”²⁴.

Н. Махно розпочинав свою діяльність як голова місцевого селянського союзу в Гуляйполі. Потім він став першим головою Гуляйпільської ради робітничих та селянських депутатів, а в червні, після початку заколоту генерала Л. Корнилова, — головою комітету порятунку революції. Саме тоді у нього виникла ідея заміни донських козаків своїми гуляйпільцями. На думку М. Сацкова, такий крок міг привести до створення своєрідної військової громади, яка, “маючи певні вольності та пільги, могла б захистити кордони нової революційної держави”²⁵.

25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет ради про націоналізацію усієї землі в повіті та розподілі її між селянами. Тобто фактично Н. Махно реалізував ідеї, які дещо згодом були проголошені Жовтневою революцією²⁶.

У 1918 р. Н. Махно розпочинає боротьбу як із білими, так і з націоналістичними силами України, а в травні 1919 р. у його повстанську анархістську бригаду “імені батька Махна” вступає зі своїм загonom Маруся Никифорова. Водночас махновці формально входили до складу Задніпрянської радянської дивізії Українського фронту, хоча й зберігали права повної автономії (виборність командирів, анархістська ідеологія та боротьба під чорними знаменами анархії). А найголовніше — на території махновців накази більшовиків не виконувались, і створення адміністративно-каральних структур (НК, ревкомів, продзагонів) Н. Махно на своїй території не дозволяв. “Махновія” була державою у державі. Тут відбувався черговий експеримент побудови анархістського суспільства²⁷.

У липні 1919 р. Н. Махно, оголошений більшовиками “ворогом революції”, об’єднався з Н. Григор’євим. Між ними були розподілені обов’язки: Н. Махно став головою Повстанської ради (свого роду диктатором), а Н. Григор’єв — командувачем військ²⁸.

Наприкінці 1919 р. бригада “імені батька Махна” розрослася до армії. Сам Н. Махно та усі його організації формально підкорялися революційній військовій раді армії, яку очолював анархіст В. Волін. І хоча насправді усім керував Н. Махно, який у раді лише затверджу-

¹⁹ Кормич Л. І., Базацький В. В. Історія України: підручник. Київ: Алерта, 2004. С. 172.

²⁰ Аралов С. И. Ленин вёл нас к победе: воспоминания. Москва: Политиздат, 1989. С. 138.

²¹ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Москва: Мысль, 1991. С. 187.

²² Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Київ: ARC-UKRAINE, 1996. С. 211.

²³ Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель — июнь 1918 года) // Московский комсомолец. 1990. № 56. С. 3.

²⁴ Голованов В. Батька Махно или оборотень гражданской войны // Литературная газета. 1989. 8 февраля. С. 13.

²⁵ Сацков Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи к Третьему Тысячелетию Христовой Эры. Киев: Ин-т праксеологии, 1995. С. 96.

²⁶ Мороз И. Предводитель неизвестной войны // Аргументы и факты. 1990. № 37. С. 6.

²⁷ Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: историческое расследование. Харьков: Фолио, Москва: АСТ, 2000. С. 82.

²⁸ Там само. С. 123.

вав свої рішення, однак і вона мала самостійний статус. Так, зокрема, РВРА самостійно проводила культурно-масові заходи серед населення, мітинги, селянські з'їзди, розподіляла по селах награбоване²⁹.

Армія “імені батька Махна” була ліквідована протягом 1920–1921 рр., коли виступила проти заходів більшовицької влади щодо продрозверстки.

Утім, хоча Н. Махно і контролював велику територію та мав у підлеглості колосальну кількість осіб, формально він ніколи не був главою держави. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сам Н. Махно був анархістом, а отже, відкидав ідею держави як такої.

Таким чином, анархістська модель створює громадянське суспільство, яке, поглинаючи усе суспільство, ліквідує саму можливість існування держави та її глави.

Водночас тоталітарна модель, хоча й не ліквідує пост глави держави, проте фактично його нівелює, про що свідчить, зокрема, досвід тоталітарних режимів у СРСР (1934–1953 рр.), КНР (1959–1976 рр.), Німеччині (1934–1945 рр.), Італії (1922–1943 рр.) та Ірані (1979–1989 рр.).

Зокрема, у СРСР тоталітарний режим склався в часи “культу особи” Й. Сталіна у 1934–1953 рр. І хоча більшість авторів наголошує на тому, що радянський тоталітаризм розпочав своє існування з 1929 р., але з цим погодитись не можна, адже в період з 1929 р. і далі в країні існувала внутріпартійна опозиція: правий ухил (М. Бухарін, О. Риков та ін.), платформа “союзу марксистів-ленінців” (група М. Рютіна) та ін. З деякими з них влада розправлялася за допомогою каральних органів (зокрема, у 1932 р. група М. Рютіна була розгромлена органами ОДПУ) та на партійних форумах (“правий ухил” у ВКП(б) було засуджено на двох пленумах 1929 р.). Урешті-решт, у самому суспільстві спостерігалось деяке відчуження від влади. Наприклад, в Україні абсолютна більшість селянства була заклопотана проблемами виживання, а не інтересами партійно-державної верхівки.

Щоб “зламати” таке ставлення українського селянства, Й. Сталін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Й. Якір та інші лідери ВКП(б) організували в Україні голодомор у 1932–1933 рр. У 1934 р. ж відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому колишні опозиціонери “калялися”, а сам з'їзд одержав назву “З'їзд переможців” над українським селянством. Крім того, саме в 1934 р. Й. Сталін одержав довгоочікуваний привід для репресій проти своїх політичних супротивників: 1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С. Кірова (дехто вважає,

²⁹ Мороз И. Предводитель неизвестной войны. С. 7.

що вбивство організував сам Й. Сталін³⁰ або хтось з тих, “хто був зобов'язаний охороняти Кірова”³¹.

Вечері того ж дня Центральний Виконавчий Комітет СРСР видав постанову “Про порядок ведення справ щодо підготовки та вчинення терористичних актів” (так званий Закон від 1 грудня 1934 р.) за підписом голови ЦВК СРСР М. Калініна.

Саме останній виконував обов'язки одноособового головуючого колегіального глави держави в СРСР — обов'язки Голови ЦВК СРСР, членом Президії якого з 2 лютого 1924 р. був і Й. Сталін³². Формально М. Калінін мав би бути вище за своєрідним “табелем про ранги”, аніж Й. Сталін. На практиці ж виходило інакше. Як свого часу цілком слушно характеризував цю ситуацію член-кореспондент НАН України В. Литвин, “завуальованість реальної влади, її повна невідповідність Конституції робили процес передачі владних повноважень на персональному рівні важко прогнозованим. Він здійснювався лише шляхом відкритої або таємної боротьби чи на підставі закулісних домовленостей. Найважчим та найдовшим виявився процес визначення верховного вождя у ході передачі владних повноважень від В. Леніна до Й. Сталіна (1922–1928 рр.). Визначення вищих керівників республіканського рівня завжди було прерогативою верховного вождя. Найвищою посадою в компартійно-радянській номенклатурі спочатку вважалося головування в уряді. Перехідний характер подібного явища не підлягає сумніву. Головою Раднаркому РРФСР, а зі створенням Радянського Союзу — Раднаркому СРСР став родоначальник комуністичної доктрини і засновник більшовицької партії В. Ленін. В УСРР, яка тоді вважалася доволі самостійною державою, відповідну посаду обійняв Х. Раковський.

Формально, відповідно до букви радянських конституцій, найвищою посадою було головування в Президії Всеросійського (Всеукраїнського) Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (після реформи 1936 р. — у Президії Верховної Ради СРСР та Верховних Рад союзних республік). Однак ці посади обіймали представники другого ешелону більшо-

³⁰ Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / пер. с франц. Е. С. Дружининой и С. Ю. Завадской. 2-е изд. Москва: Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. С. 233.

³¹ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях: доклад XX съезду КПСС от 25 февраля 1956 г. // Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / ред. А. Н. Яковлев. Москва: Политиздат, 1991. С. 32. (Библиотека журнала “Известия ЦК КПСС”).

³² Данцев А. А. Правители России. XX век. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. С. 84. (Серия “Исторические силуэты”).

вицьких вождів — Я. Свердлов та М. Калінін, в Україні — Г. Петровський”³³.

У 1936 р. у СРСР набрала чинності друга Конституція. Згідно з нею в СРСР виник “колегіальний президент”³⁴ — Президія Верховної Ради. 12 грудня 1937 р. були проведені вибори до Верховної Ради СРСР. 12 січня 1938 р. вона розпочала свою роботу і 17 січня обрала Голову своєї Президії. Ним став М. Калінін як “найстарший більшовик, досвідчений державний керівник, член Політбюро Центрального Комітету партії Леніна — Сталіна”³⁵. Й. Сталіна ж було обрано лише членом Президії Верховної Ради³⁶. Проте такий розподіл ролей нікого з владних верств не вводив у оману: М. Калінін нічого не вирішував. Зокрема, про це свідчить той факт, що, коли до Голови Президії Верховної Ради СРСР приходили відвідувачі з проханням допомогти визволити когось із ув’язнення, той часто відповідав: “У мене дружина заарештована, і я нічим не можу їй допомогти. І вам я також нічим не можу допомогти”³⁷. Це дійсно було так: дружину М. Калініна було заарештовано і на всі прохання чоловіка її звільнити Й. Сталін спочатку взагалі відмовляв, а під час Великої Вітчизняної війни заявив, що звільнить її лише після перемоги.

Таким чином, Й. Сталін, будучи членом радянського колегіального глави держави, практично ігнорував волю свого формального “начальника”, а тому глава держави в СРСР доби сталінізму не відігравав істотної ролі в житті країни.

Щодо Мао Цзедуну, то він був головою КНР до 1959 р. 17 квітня ж того року в залі Хуайженьган (один із колишніх палаців китайських імператорів) відбулася чергова сесія Всекитайських зборів народних представників 2-го скликання. Саме на ній замість Мао Цзедуну головою КНР було обрано тодішнього голову Постійного комітету ВЗНП (колегіального глави держави КНР) Лю Шаоці³⁸. Формально Мао Цзедуну було позбавлено посади глави держави в КНР, але фактично він зберіг свій вплив на стан справ у країні. Про це свідчить, зокрема, той факт, що саме за його пропозицією в КНР розпочалася так звана культурна революція, яка, за обережним висловом китай-

ського історика Чжан Венсяна, “переросла в політичні заворушення та вийшла з-під контролю...”³⁹.

Сам же Мао Цзедун наголошував на своєму особливому місці в КНР. Зокрема, 24 жовтня 1968 р. він згадував про події 1959 р.: “Щодо питання про залишення посади, то “культ” треба створювати в будь-якому випадку. Група потребує керівника, Центральний Комітет потребує першого секретаря. Якщо б не було крихітних часток як основи, то не було б дощів. Якщо сум’яття розпочнеться лише після моєї смерті, то краще, щоб воно розпочалося вже зараз, поки я живий. Так вже дивно влаштований світ. Можна підніматися вгору, але не можна зійти вниз. Слід урахувати, що, можливо, одна частина буде згодна, а інша — ні. Маси можуть не виявити достатнього розуміння і сказати, що всі знесилюються, а ти в найзапекліший момент битви йдеш. Треба роз’яснити абсолютно зрозуміло, що обставини складаються не так, що я не йду; лише коли ми обженемо Америку, я постану перед Марксом”⁴⁰.

Вочевидь, що на момент своєї відставки з поста глави КНР “право на культ” Мао Цзедун залишав виключно за собою. Він добре розумів, що це право дає йому набагато більше прерогатив, аніж посада формального одноособового глави держави. Більше того, як головний ідеолог КНР Мао Цзедун міг нівелювати статус глави КНР, про що свідчить, зокрема, доля його наступника Лю Шаоці. Як відомо, голова КНР Лю Шаоці залишався на своєму посту навіть після арешту, про що свідчить, зокрема, його звернення до свого охоронця з хунвейбінів (молодики, що проводили політику “культурної революції”): “Я — Голова КНР. Не має значення, як ви ставитесь до мене особисто, але слід рахуватися з престижем глави держави. Хто звільнив мене з цього поста? Хочете мене судити? На це потрібна санкція Всекитайських Зборів народних представників”⁴¹. Лю Шаоці помер 12 листопада у в’язниці у м. Кайфен (провінція Хенань), виключений з партії та позбавлений усіх посад, але весь період свого арешту (1966—1968 рр.) він формально залишався головою КНР.

Щодо Італії, то в ній тоталітарний режим почав складатися після 28 жовтня 1922 р., коли, за деякими даними, відбувся так званий похід на Рим⁴² (інші дослідники заперечують сам факт такої

³³ Литвин В. История взаимодействия ветвей власти в Украине (к вопросу формирования и развития власти демократического типа) // Голос Украины. 2002. 26 сентября. С. 5.

³⁴ Сталин И. О проекте Конституции Союза ССР // Вопросы ленинизма. 11-е изд. Москва: Госполитиздат, 1953. С. 569.

³⁵ Данцев А. А. Правители России. XX век. С. 467.

³⁶ Там само. С. 84.

³⁷ Медведев Р., Водолажский В. Человек из свиты // Неделя. 1989. № 11. С. 9.

³⁸ Выдающиеся политики / авт.-сост. И. С. Филинкова. Минск: Современный литератор, 1999. С. 197.

³⁹ Венсян Чжан. Мао Цзедун / пер. с англ. А. А. Волоховой // Китай: история в лицах и событиях / отв. ред. С. Л. Тихвинский. Москва: Изд-во полит. лит., 1991. С. 15.

⁴⁰ Цит. за: Выдающиеся политики / авт.-сост. И. С. Филинкова. С. 199.

⁴¹ Титов А. С. Лю Шаоци // Китай: история в лицах и событиях / отв. ред. С. Л. Тихвинский. Москва: Изд-во полит. лит., 1991. С. 136.

⁴² Вагман И. Я., Вуклина Н. В., Мирошникова В. В. 100 знаменитых тиранов. Харьков: Фолио, 2003. С. 398. (100 знаменитых).

події⁴³), а вже 29 жовтня 1922 р. лідеру італійських фашистів Б. Муссоліні зателефонували зі столиці і повідомили, що король Віктор Еммануїл III запрошує його для формування уряду.

Передусім Б. Муссоліні вніс зміни до діючої тоді Конституції (Статут Італійського Королівства 1848 р., що спочатку називався “Статут Королівства Сардинії, Кіпру та Єрусалиму тощо”), запропонувавши мажоритарну виборчу систему. Саме це згодом дало змогу йому перемогти на виборах. Після цього розпочалася розправа над опозиційними рухами і партіями, були прийняті надзвичайні закони, за якими усі партії, окрім фашистської, заборонялися та розпускалися, а їхні депутати виключалися з парламенту. Крім того, Б. Муссоліні створив трибунал, який з 1927 до 1937 рр. засудив близько 3 тисяч антифашистів. Замість двопалатного парламенту вищим державним органом в Італії стала Велика фашистська рада⁴⁴.

Логіка тоталітаризму вимагала звеличення політичного лідера, формування культу вождя (дуче). Цьому сприяли як певні досягнення Італії після приходу фашистів до влади, так і особистість самого дуче. Щодо успіхів, то фашистським режимом деякою мірою було оздоровлено економіку. Зокрема, США списали Італії більшу частину військового боргу, розпочалося зростання добробуту, зросла урожайність, створювалися іригаційні системи, зростали ліси. Великі кошти вкладалися в будівництво: мости, канали та дороги, лікарні та школи, вокзали та сирітські притулки, університети. З вулиць зникли безпритульні, а фермерам за рекордні врожаї стали вручати медалі. Безсумнівним успіхом Б. Муссоліні стало укладення з Ватиканом Латеранських угод, що врегулювали взаємовідносини між церквою та державою. Фашизм в Італії не став ані антихристиянським, ані расистським, ані антисемітським. І хоча конфіскації єврейського майна до 1939 р. стали масовим явищем, але репресовано було лише 7680 осіб⁴⁵.

Щодо особистих аспектів формування “культу вождя”, то й сам дуче мав до цього схильність. Зокрема, загальновідомим був той факт, що Б. Муссоліні прагнув зовні походити на імператорів Стародавнього Риму. Він почав голити голову, а на сторінках підконтрольних йому газет з’явилися матеріали, що змальовували його інтелектуалом, покровителем мистецтв, добрим батьком вітчизни. Повсюду були його численні автобіографії. Ніде не повідомлялося про вік прем’єра, адже у свідомості італійців він назавжди мав залишатися молодим⁴⁶.

⁴³ *Выдающиеся политики* / авт.-сост. И. С. Филинкова. С. 229.

⁴⁴ *Мирошникова В. В., Мирошникова Д. С.* 100 знаменитых политиков. Харьков: Фолио, 2004. С. 133. (100 знаменитых).

⁴⁵ *Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В.* 100 знаменитых тиранов. С. 399.

⁴⁶ *Мирошникова В. В., Мирошникова Д. С.* 100 знаменитых политиков. С. 133.

Цей “культ вождя” не міг не зіткнутися з офіційними інститутами Італійського Королівства, зокрема, з інститутом короля. Згідно зі ст. 5 Статуту Італійського Королівства “Лише Королю належить виконавча влада. Він є верховним главою держави; командує усіма сухопутними силами; оголошує війну, укладає договори — мирні, союзні, торгові та інші, повідомляючи про них палати, наскільки інтереси та безпека держави це дають змогу, і супроводжуючи необхідними поясненнями”⁴⁷.

Проте, як і в інших тоталітарних державах, глава держави в Італії поступово втрачав свій вплив. Так, доволі промовистим був той факт, що фашистська міліція, яка стояла “на службі Вітчизні” та присягала королю, повинна була діяти “за наказами голови уряду”⁴⁸. Крім того, саме Б. Муссоліні позбавляв чиновників їхніх посад і привілеїв, а на місця, що звільнялися, призначав нових. І хоча призначення формально здійснювалися від імені короля, на прийом до якого дуче регулярно приходив щовівторка та щочетверга, а сам Віктор Еммануїл III юридично залишався главою держави, але жодного дуалізму в керуванні країною не спостерігалось⁴⁹. Про це свідчить, наприклад, той факт, що коли у лютому 1938 р. в італійській армії було запроваджено так званий римський крок (компліація з німецького “пруського кроку”), то це відбулося не лише всупереч думці італійського генералітету, а й усупереч прямому запереченню короля⁵⁰.

Але якщо Б. Муссоліні ігнорував главу держави, то його союзник А. Гітлер узагалі ліквідував цю посаду.

Як відомо, згідно з Конституцією Німецької імперії від 11 серпня 1919 р., яка легалізувала режим Веймарської республіки, президент імперії обирався “всім німецьким народом” (ч. 1 ст. 41)⁵¹. Після ж призначення А. Гітлера рейхсканцлером у 1933 р. було здійснено низку кроків, спрямованих на зміцнення влади нацистського режиму, одним з яких було ухвалення 1 серпня 1934 р. Закону про верховного главу Німецької імперії. У ньому, зокрема, зазначалося: “§ 1. Посада президента імперії об’єднується з посадою рейхсканцлера. В силу цього встановлені досі правоможності президента імперії переходять до вождя і рейхсканцлера — Адольфа Гітлера. Він при-

⁴⁷ *Статут Королевства Сардинии, Кипра и Иерусалима и пр. от 4 марта 1848 года* // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сб. док. / сост. Н. Н. Блохин; под ред. П. Н. Галанзы. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. С. 468.

⁴⁸ *Выдающиеся политики* / авт.-сост. И. С. Филинкова. С. 230.

⁴⁹ Там само. С. 250.

⁵⁰ Там само. С. 257.

⁵¹ *Конституция Германской империи от 11 августа 1919 г.* (Веймарская Конституция) // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / рук. проекта Г. Ю. Семигин и др.; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др. Москва: Мысль, 1997—1997. Т. 5: Политические документы. 1997. С. 245.

значає свого заступника. § 2. Цей закон набирає чинності з моменту смерті президента імперії фон Гінденбурга”⁵². Наступного дня, 2 серпня 1934 р., останній рейхспрезидент Німецької імперії Пауль фон Гінденбург помер. Уже через годину було оголошено про злиття посад президента і канцлера⁵³. Відтоді виборів президента не проводили, а обов’язки глави держави став виконувати рейхсканцлер А. Гітлер⁵⁴ як “фюрер німецької нації”.

У Ірані ситуація була дещо іншою. Якщо в сталінському СРСР, маоїстській КНР, фашистській Італії та нацистській Німеччині глава держави все ж таки вивищувався, хоча б формально, над лідерами тоталітаризму (Й. Сталін, Б. Муссоліні, А. Гітлер були головами уряду, а Мао Цзедун — лише керівником КПК), то в Ірані Р. М. Хомейні з самого початку визнавався як абсолютний правитель країни, що стоїть над усіма державними інститутами. Як слушно зазначав один із керівників ісламської революції 1978 р. аятола М. Талегані, “будь-яка влада, що створюється в Ірані, повинна бути у рамках нинішньої національної боротьби Ірану під керівництвом імама Хомейні, інакше народ Ірану не прийме її”⁵⁵.

Як відомо, 16 січня 1979 р. шах Ірану Мохаммед Реза Пехлеві під тиском ісламської революції, яку очолив союз комуністів, лібералів та шийтського духовенства, був вимушений залишити країну. Через два тижні до Ірану повернувся аятола Р. М. Хомейні. Вранці ж 12 лютого іранське радіо повідомило про перемогу ісламської революції та передачу усієї верховної влади “вищому богословському авторитету, законознавцю, знавцю Корану та всіх святих для мусульман книг, шанованому усіма віруючими так, що його думка сприймається беззаперечно”⁵⁶, тобто Р. М. Хомейні.

У 1979 р. Р. М. Хомейні став факіфом — вищим духовним наставником і фактичним правителем проголошеної ним 1 квітня 1979 р. Ісламської Республіки Іран. Однак офіційно керівних посад він не отримав: за його пропозицією у 1980 р. президентом був обраний А. Банісадр.

Проте після того як дехто з лідерів ісламської революції вирішив скористатися своєю перемогою, серед них розпочалися чвари. Як результат, економічне становище Ірану стало погіршуватися. Це не могло не викликати невдоволення простих громадян: у країні відбу-

⁵² О *верховном* главе Германской империи: закон Германской империи: офиц. текст состоянием на 01 августа 1934 г. // Хронос — всемирная история в Интернете, Библиотека. URL: http://www.hrono.info/dokum/193_dok/1933ge.html

⁵³ *Выдающиеся политики* / авт.-сост. И. С. Филинкова. С. 82.

⁵⁴ *Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В.* 100 знаменитых тиранов. С. 157.

⁵⁵ Цит. за: *Резников А. Б., Ульяновский Р. А.* Иран: падение шахского режима. Москва: Политиздат, 1983. С. 31.

⁵⁶ *Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В.* 100 знаменитых тиранов. С. 217.

лися численні студентські заворушення, результатом яких стала відставка прем’єр-міністра М. Базаргана. Щодо президента, то, викритий у недостатній відданості політиці аятоли, він був змушений втікати з країни та емігрувати до Франції.

Фактично після ухвалення на референдумі 2–3 грудня 1979 р. Конституції Ісламської Республіки Іран Рухола Мусаві Хомейні стає керівником ІРІ — довічним правителем Ірану⁵⁷. За часи його правління (1979–1989 рр.) змінилися три президенти⁵⁸, які, утім, істотно не вплинули на стан справ у державі.

Таким чином, якщо анархічна модель, фактично відкидаючи державу, взагалі нівелює главу держави як інститут, то тоталітарна модель фактично знищує громадянське суспільство, а тому жодним чином останнє не впливає на інститут глави держави. При цьому останній відіграє другорядну роль у функціонуванні державного апарату, віддаючи першість голові уряду чи головному носію державної ідеології.

На відміну від радикальних моделей взаємодії суспільства, держави і громадянського суспільства (анархія чи тоталітаризм) помірковані моделі (авторитарна чи ліберальна) припускають існування як більш-менш розвиненого громадянського суспільства, так і впливової держави.

Зокрема, авторитарна модель уможливорює існування будь-яких громадських об’єднань, які не пов’язані з політичною діяльністю (різного роду клубів за інтересами, підприємницьких асоціацій тощо), тоді як політичні інститути (політичні партії, політичні рухи, окремі групи тиску) або взагалі забороняються, або ж їхня діяльність штучно ускладнюється. Водночас ліберальна модель уможливорює створення будь-яких організацій, діяльність яких не спрямована на насильницьке повалення існуючого ладу.

І якщо радикальні моделі практично нівелюють роль і вплив глави держави на суспільні справи, то помірковані моделі здебільшого саме цьому інституту дають можливість істотно впливати на стан справ у країні.

Як приклад, можна навести авторитарну модель в Індонезії, де успіх соціально-економічної модернізації багато у чому був викликаний діяльністю президента М. Сухарто. Щоб це зрозуміти, слід звернутися до повоєнної історії Індонезії.

Нинішня Конституція Республіки Індонезія була ухвалена 18 серпня 1945 р. Водночас під тиском США, Великої Британії та

⁵⁷ *Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В.* 100 знаменитых тиранов. С. 218.

⁵⁸ *Президент Ирана* // Википедия: свободная энциклопедия. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%98%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0.

Нідерландів Індонезія у 1949 р. була змушена ухвалити іншу Конституцію, яка, однак, викликала різке невдоволення. Це дало підстави тимчасовому парламенту вже 17 серпня 1950 р. прийняти нову Конституцію. Вона підтвердила прихильність п'яти принципам — Панча сила, що покладені в основу індонезійської моделі побудови суспільства “справедливості і процвітання” і проголошені Конституцією 1945 р.

Було передбачене створення однопалатного парламенту — Ради народних представників (РНП), що спільно з президентом здійснював законодавчу діяльність і контролював діяльність уряду. Останній же був відповідальним перед парламентом. РНП обиралася на основі загального, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Конституція встановила активне виборче право з 18 років або з моменту вступу в шлюб і пасивне — з 25 років. Виборча система була пропорційною: голоси в РНП розподілялися між партіями відповідно до кількості здобутих ними голосів. За Конституцією президент мав законодавчі повноваження, включаючи право призначати прем'єр-міністра і міністрів, а також розпускати РНП. Водночас була заснована посада віце-президента.

Однак після революційна криза і з прийняттям Конституції продовжувала наростати. Між 1950 і 1965 рр. було здійснено дві спроби її подолання. Спочатку спробували замінити президентську республіку парламентською. Доля країни вручалася Установчим зборам, що мали стати ареною пошуків загальнонаціональної злагоди та її гаранта.

У 1955 р. були проведені перші вибори в Установчі збори, які були покликані розробити нову Конституцію Індонезії. Однак через внутрішні розбіжності вони не змогли цього зробити, тому що депутати дискутували місяцями і роками, не знаходячи консенсусу. Жодна з фракцій не мала рішучої переваги. З вересня 1950 до березня 1957 р. коаліційні уряди шість разів сходили зі сцени, не встигнувши розв'язати економічні проблеми.

У відповідь на це розпочалися регіональні заколоти, що призвело до запровадження у 1957 р. військового стану. У квітні 1959 р. президент Ахмед Сукарно вперше запропонував повернутися до Конституції 1945 р. Усього ж у травні-червні 1959 р. ця пропозиція тричі ставилася на голосування в Установчих зборах, але не змогла набрати необхідні 2/3 голосів, хоча й отримала понад 50 %. Тому 5 липня 1959 р. спеціальним декретом президента Установчі збори були розпущені, а в дію введена Конституція 1945 р.

Це короткий правовий документ, який складається з преамбули (п'ять принципів — Панча сила), 16 розділів, 37 статей, перехідних

постанов (включаючи 4 статті) і додаткових постанов. Перехідні і додаткові постанови мали тимчасовий характер.

Загалом же, суттєвою рисою Конституції було наділення глави держави — президента майже безмежними повноваженнями: згідно з частиною першою ст. 4 Конституції Республіки Індонезія, ухваленої 18 серпня 1945 р., “Президент Республіки Індонезія управляє державою відповідно до Конституції”⁵⁹. Тим самим акцент у боротьбі з кризою переносився на авторитарно-патерналістські методи.

На відміну від західної ліберальної демократії президент А. Сукарно назвав новий режим “спрямованою демократією”. Він уважав, що саме тоді президент і Кабінет міністрів зможуть на благо всієї нації, без перешкод з боку неконструктивного парламенту, “спрямовувати” соціально-економічні, політико-правові та культурні процеси в суспільстві.

В. Сумський підкреслював, що згідно з новим регламентом парламентська процедура стала відповідати нормам общинної поведінки, сімейної солідарності, взаємодопомоги і співробітництва. Вважаючи “роз'єднувальною” практику індивідуального голосування, в нових умовах парламентарії прагнули до своєрідного сільського консенсусу в результаті терплячого обговорення проблеми (musyawarah). У результаті цього в зал засідань народні представники приходили вже з готовим рішенням і прилюдно не сперечалися, адже консенсус був досягнутий ще в кулуарах⁶⁰. Крім дев'яти партій Індонезії, у Народному консультативному конгресі і Раді народних представників забезпечили собі місця також представники так званих функціональних груп (“сухопутні війська”, “католики”, “робітники”, “молодь” та ін.).

Хоча зовні “спрямована демократія” і мала вигляд диктатури та культу довічного президента А. Сукарно, останній був змушений балансувати між армією, котрій з кінця 1950-х років належало багато колишніх іноземних підприємств, і компартією. І якщо перша пішла за А. Сукарно, оскільки ідея “функціонального представництва” дозволяла збройним силам відігравати легальну політичну роль, то КПІ влаштувала певна залежність від неї президента і створений ним ідеологічний клімат: кількість комуністів неухильно зростала.

⁵⁹ Конституция Республики Индонезия от 18 августа 1945 года // Конституции зарубежных стран: сб. конституций / сост. В. Н. Дубровин. Москва: Юрлитинформ, 2001. С. 443.

⁶⁰ Сумский В. В. Индонезия: феномен “динамической стабильности” // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / под ред. В. Г. Хороса. Москва: Наука, 1996. С. 57.

Таке становище не могло тривати довго. І в міру того, як розвивалася післяреволюційна криза, дозрівала і єдина сила, здатна покласти цьому край. Цією силою була армія.

В. Сумський зазначає, що до початку 1960-х років частина офіцерського корпусу і вищих цивільних чиновників утворили ядро нового класу — бюрократичної буржуазії. Розкрадаючи державну скарбницю, використовуючи посадові повноваження і зв'язки для особистого збагачення, ці капіталісти-бюрократи занурювали економіку у хаос, водночас паразитуючи на цьому. Однак наприкінці “спрямованої демократії” настав момент, коли інфляція поставила під загрозу їхні кошти⁶¹. Негайною необхідністю стало термінове проведення економічної модернізації.

Контактування з експертами, висока кваліфікація яких давала змогу їм взятися за розв'язання цієї проблеми, відбулося в армії завчасно. Крім того, цивільні технократи Еміль Салімо, Алі Вардана і Віджойо Нітікастро мали довіру західних держав і могли сприяти отриманню кредитів. Крім того, в армії були як власні “виходи” у зовнішній світ, так і своє бачення міжнародних проблем.

Вплив КПІ в армії був невеликим. Незважаючи на це, у вересні 1965 р. командир батальйону охорони президента А. Сукарно підполковник Унтунг Бін Сьямсург організував змову лівих армійських офіцерів (так званий Рух 30 вересня), спрямований на усунення ряду вищих посадових осіб сухопутних сил. Частина керівництва КПІ підтримала дії підполковника, не повідомивши про це ЦК своєї партії. Змова вилітала у палацевий путч, що не отримав підтримки народу і зазнав поразки. Влада фактично перейшла до військових на чолі з командувачем сил стратегічного резерву генералом Мохамедом Сухарто. Формально залишивши А. Сукарно на посаді президента, військові взяли у свої руки всю повноту влади. У березні 1966 р. А. Сукарно був змушений видати президентський декрет про передачу функцій глави виконавчої влади М. Сухарто. У березні 1967 р. Тимчасовий народний консультативний конгрес позбавив А. Сукарно президентського мандата і передав ці функції М. Сухарто, а в квітні 1968 р. останній був призначений президентом Індонезії.

Так скінчилася епоха “спрямованої демократії” А. Сукарно і розпочався період “нового порядку” М. Сухарто.

У роки “нового порядку” багато конституційних положень про свободу слова, преси, партій багато в чому істотно обмежуються і навіть нуліфікуються нормами кримінального кодексу і підзаконних актів.

⁶¹ Сумський В. В. Індонезія: феномен “динамической стабильности” // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / под ред. В. Г. Хороса. С. 59.

Так, указ президента М. Сухарто 1969 р. про боротьбу з підривною діяльністю дуже широко тлумачив цю діяльність. До неї були віднесені, наприклад, поширення ворожих чуток і організація несприйняття урядових установ. Відповідно до ст. 154 КК Індонезії будь-яка особа, яка публічно висловлює почуття ненависті до уряду або ж критикує його політику, могла бути засуджена до семи років ув'язнення чи оштрафована у розмірі 300 рупій. Тому будь-яка критика на адресу державних установ, посадових осіб або військових кваліфікувалася як суспільно небезпечне діяння, каране в кримінальному порядку.

Не кращими були справи і зі свободою преси. Перший закон про пресу, ухвалений слідом за військовим переворотом у 1966 р., суттєво звужив рамки цієї свободи. Однак порівняно з аналогічним законом 1982 р. він був ще м'яким. Згідно з останнім законом діяльність ЗМІ Індонезії жорстко контролювалася Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалась міністром інформації. Закон 1982 р. чітко визначає два основних завдання ЗМІ: по-перше, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, зростанню ролі національної інтелігенції; по-друге, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриття того чи іншого видання і осудження журналістів та редакторів, що припустилися “порушення” Закону про пресу. Рада у справах преси повністю контролювала видачу ліцензії на будь-яке видання, мовлення тощо⁶².

Таке істотне обмеження свободи слова не могло не відбитися на політичній (насамперед партійній) діяльності громадян Індонезії.

Так, ще в березні 1966 р. М. Сухарто видав від імені президента А. Сукарно указ про офіційну заборону КПІ. Сесія Тимчасового народного консультативного конгресу, що відбулася в червні 1966 р., затвердила цей указ і ухвалила постанову про заборону в Індонезії будь-якої діяльності, спрямованої на поширення марксистських ідей у країні.

У 1973 р. дев'ять легальних партій були зведені в дві. З них п'ять організацій націоналістичної і християнської орієнтації ввійшли до Демократичної партії Індонезії (ДПІ), а інші (мусульманські) — до Партії єдності і розвитку (ПЄР). На противагу партіям ще в жовтні 1965 р. військові створили організацію ГОЛКАР (Об'єднаний секретаріат функціональних груп, *Sekretariat Bersama Golongan Karya*) —

⁶² *Иностранное конституционное право* / И. А. Алебастрова, Г. Н. Андреева, С. Ю. Кашкин и др.; под ред. В. В. Маклакова. Москва: Юристъ, 1996. С. 320–321.

союз функціональних груп, робітничих, селянських, молодіжних, жіночих та інших організацій. В. Хорос, Г. Майданик та ін. зазначають, що формально ГОЛКАР не був партією. Тому законодавча заборона на політичну агітацію на селі, яка установила бар'єр для партій, не поширювалася на ГОЛКАР. Це було пов'язано з тим, що членство в цій організації було обов'язковим для державних службовців, зокрема сільських вчителів і старост, що забезпечувало монополію патрунування і пропагандистської обробки величезної маси сільського населення.

Відомо, що виборчий процес в Індонезії був налагоджений ще до середини 1970-х років і відтоді мав вигляд монотонної низки п'ятирічних циклів, на стику яких (у 1977/78; 1982/83; 1987/88; 1992/93 тощо) спостерігалася короткочасне пожвавлення партійно-політичної діяльності. Хоча правову основу діяльності ПЕР, ДПІ і ГОЛКАР закріпив відповідний Закон “Про політичні партії і ГОЛКАР”, ухвалений у 1985 р., до і після цього закону виборчий процес мав приблизно однаковий перебіг: навесні відповідного року збройні сили приводилися у стан бойової готовності, а партії і ГОЛКАР скликали передвиборні мітинги. Згідно з законами про загальні вибори 1969, 1975 і 1985 рр. відкрита боротьба за виборця дозволялася лише на кілька тижнів, далі робилася 7-денна перерва для охолодження пристрастей, а потім проводилися загальні, рівні і прямі вибори шляхом таємного голосування до Ради народних представників.

Восени її новий склад приступав до роботи, керуючись *tusyawarah*, що запровадив ще А. Сукарно. До цього часу ГОЛКАР, частина ПЕР і ДПІ висували М. Сухарто своїм кандидатом у президенти і той погоджувався. У лютому-березні наступного року до Джакарти з'їжджалися 1000 депутатів Народного консультативного конгресу. 500 із них були членами РНП, а решта 500 осіб були неоднорідними за складом: частина (військові і представники ГОЛКАР) призначалася президентом, частина — керівництвом ГОЛКАР, ПЕР і ДПІ, виходячи з частки голосів виборців, отриманої ними під час останніх виборів, а інші — призначені президентом представники провінцій і окремих функціональних груп (підприємці, робітники, жінки, молодь та ін.). Вони заслуховували і схвалювали звіт президента, затверджували “Основні напрями державного курсу” і “обирали” М. Сухарто президентом⁶³.

Потім президент згідно зі ст. 17 Конституції особисто вирішував, хто ввійде до складу Кабінету міністрів⁶⁴. Після цього коригування

⁶³ Сумський В. В. Індонезія: феномен “динамической стабильности” // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / под ред. В. Г. Хороса. С. 60–61.

⁶⁴ Конституция Республики Индонезия от 18 августа 1945 года // Конституции зарубежных стран: сб. конституций / сост. В. Н. Дубровин. С. 444.

офіційних структур завершувалося, і на перший план виходили турботи про економіку.

З погляду сучасності М. Сухарто зробив вибір на користь іноземних інвестицій і приватного підприємництва, для чого був створений відповідний правовий режим. Це дало змогу фахівцям з дипломами американських університетів розробити економічну стратегію. Уже в 1968–1969 рр. різко знизилися темпи інфляції, а зростання цін призупинилось. Удалося збалансувати бюджет, забезпечивши регулярні поставки західної допомоги, а також домовитися з західними кредиторами про відтермінування погашення зовнішнього боргу. Невдовзі була конвертована рупія.

Керівництво країни оголосило найближчими цілями: по-перше, задоволення основних потреб народу (піднесення сільського господарства та обслуговуючих його галузей промисловості, у тому числі текстильної); по-друге, подальше створення передумов для діяльності іноземного капіталу (інфраструктурне будівництво, виробництво будматеріалів, транспорт, зв'язок); по-третє, забезпечення поточної платоспроможності держави (нарошування експорту нафти й іншої сировини). Проголошений М. Сухарто “новий порядок” почав виводити Індонезію на шлях економічного зростання. Приплив нафтодоларів у першій половині 1970-х років прискорив цей процес і уможливив активніше приступити до індустріалізації.

Однак, не здобувши підтримки своєї політики від конкретного адресата (національний приватний бізнес на той час ним ще не став), уряду довелося по-новому налагоджувати адміністративні механізми. Так відбувався перехід від системи державного кредитування до *Repelita* — п'ятирічних планів розвитку, до виконання яких Індонезія приступила в 1969/70 р.

Кон'юнктурні коливання першої половини 1980-х років і різке падіння світових цін за нафту актуалізували потребу структурної перебудови, лібералізації і більшої відкритості економіки Індонезії. Уже під час п'ятирічки *Repelita IV* (квітень 1984 — березень 1989) “новий порядок” здійснив низку заходів, щоб заохотити ініціативу виробників готової промислової продукції і збільшити експорт товарів ненафтової групи. Частково були скасовані нетарифні зовнішньоторговельні бар'єри і посередництво державних монополій в імпортних операціях, розпочата послідовна дерегуляція ринку цінних паперів і банківської справи, істотно було розширене поле діяльності іноземного капіталу.

Позитивні результати не змусили себе чекати. У 1980-х роках частка готових виробів промисловості в структурі індонезійського експорту зросла у п'ять разів, наблизившись до 50 %, а частка оброб-

ної промисловості в структурі ВВП практично зрівнялася із часткою сільського господарства. Середньорічний приріст виробництва в будівництві й обробній промисловості в період Repelita IV становив понад 10 %⁶⁵. Сам же М. Сухарто вважав, що після Repelita V Індонезія стане економічно розвиненою країною: “Наприкінці п’ятої п’ятирічки ми маємо твердий намір вступити у стадію економічного злету в нашому розвитку, тобто підвищення його до рівня, коли ми, спираючись на власні сили, зможемо продовжити процес розвитку у напрямі до суспільства, яке мріємо збудувати”⁶⁶.

Не меншу роль відіграє авторитарна модель в умовах виходу із суспільно-політичної кризи. Як приклад, можна навести ситуацію в Японії 1935–1936 рр. та КНР 1989 р.

Так, у Японії в 1920-х роках на основі правонаціоналістичних угруповань зародився фашистський рух, який на початку 30-х років сформувався у доволі впливову силу. Японію охопив тероризм, спрямований проти видатних представників політичних та промислово-фінансових верств.

26 лютого 1936 р. у Японії фашистські угруповання вчинили заколот, який, утім, не мав успіху: фашистський рух був розгромлений, а його лідери страчені⁶⁷.

На нашу думку, провал фашистського путчу багато в чому зумовлений тим, що японське суспільство замикалося на богоподібного імператора Хірохіто, відомого своїм войовничим характером. Саме імператор рішуче виступив проти фашистів і зберіг конституційну систему, що існувала в Японії після революції Мейдзі.

Деяко іншою була ситуація в Китаї, де у червні 1989 р. відбулися численні демонстрації з вимогою демократичних реформ. З червня 30 тисяч неозброєних солдатів Народно-визвольної армії КНР здійснили спробу витіснити мітингувальників з площі Тяньаньмень у Пекіні. Спроба виявилася невдалою, і вночі солдати повернулися з артилерією, танками, бронетранспортерами, важкими кулеметами та автоматами. Підрозділи НВАК завдали удару одночасно в різних районах Пекіна. Їх наступ на площу Тяньаньмень з трьох сторін змусив десятки тисяч людей, котрі заповнили її, тікати. Як згадують очевидці, солдати йшли до площі за інженерними будівельними машинами, що розчищали шлях від барикад з автобусів, якими перекрили вулиці демонстранти. У результаті туди змогла пройти

⁶⁵ Сумський В. В. Індонезія: феномен “динамической стабильности” // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / под ред. В. Г. Хороса. С. 66.

⁶⁶ Сухарто М. Речь в Большом Кремлевском дворце 11 сентября 1989 года // Правда. 1989. 13 сентября. С. 2.

⁶⁷ Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма // Общественные науки и современность. 1993. № 5. С. 51.

колона з 250 армійських вантажівок. Але першими пройшли бронетранспортери, на один з яких було вчинено напад: його підпалили протестувальники. За матеріалами агентства Франс Пресс, одна з найзапекліших сутичок відбулася в західній частині Пекіна, приблизно в 10 км від площі, де війська відкрили вогонь по сотнях тисяч людей, які намагалися перетнути їм шлях. Танки й бронетранспортери рухались по площі Тяньаньмень та іншими районами міста, відкриваючи вогонь та розчавлюючи людей своїми гусеницями⁶⁸.

Генерального секретаря КПК Чжао Цзяня, який підтримував вимоги мітингувальників, було знято з посади, а на його місце призначено Цзян Цземіня. Проти ж демократизації політичної системи рішуче виступили не лише “батько китайських реформ” Ден Сяопін та прихильник “жорсткого курсу” прем’єр Державної ради Лі Пен, а й голова КНР Ян Шанкунь.

Як бачимо, вищі керівники держави (у тому числі й одноособовий глава держави Ян Шанкунь) змогли нівелювали вплив керівника КПК. На нашу думку, це відбулося передусім тому, що в умовах авторитарного режиму (на відміну від тоталітарного) ідеологія поступається місцем прагматизму державного апарату. І якщо в часи тоталітарної КНР молоді прихильники “культурної революції”, підтримані лідером КПК Мао Цзедунем, змогли нажахати державний апарат, що стало можливим лише за умови абсолютного домінування ідеологічної складової в житті китайського суспільства, то в період авторитарної КНР молоді прихильники “демократичних перетворень”, підтримані лідером КПК Чжао Цзяном, не змогли скористатися цією складовою і зазнали поразки від державного апарату. Можливо, саме певні паралелі з “культурною революцією”, коли молодь намагалася безпосередньо впливати на стан справ у країні, налякали державний апарат, і саме з цим пов’язана та лють, з якою були придушені заворушення на Тяньаньмень.

Утім, окрім позитивної ролі, авторитарна модель має свої вади. Зокрема, саме в її рамках може зростати корупція і тиранія, прикладом чого був режим президента Ж. Б. Бокасса в Центральноафриканській Республіці. Як відомо, 1 січня 1966 р. у цій країні стався військовий переворот, який і привів полковника Ж. Б. Бокассу до влади. Протягом 10 років президент зумів шляхом насильства і терору оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР. 4 грудня 1976 р. ЦАР була ним визначена як імперія. Коронація імператора Ж. Б. Бокасси відбулася через рік.

Подібно Наполеону Бонапарту новоявлений імператор сам надів собі на голову корону і надав своїм “підданим” “конституцію”, де

⁶⁸ Пекин. 4 июня 1989 г. // Аргументы и факты. 1989. № 23. С. 7.

закріпив свої виключні повноваження: по-перше, саме під керівництвом імператора розробляються закони; по-друге, імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів Ради міністрів; по-третє, імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них; по-четверте, імператор є верховним головнокомандувачем і начальником органів державної безпеки; по-п'яте, імператор має право оголошувати надзвичайний стан тощо⁶⁹. У період правління Ж. Б. Бокасси ситуація в ЦАР істотно погіршилася внаслідок того, що ніким не контрольовані правлячі верстви грабували країну.

Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Зарплата робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести, імператор наказав розстріляти кілька демонстрацій студентів і школярів, спрямованих проти варварських порядків у країні. При цьому Ж. Б. Бокасса особисто керував розprawою над ними, що згодом одержало своє пояснення: виявилось, що він був канібалом. Після цього антиімператорський рух охопив ЦАР та отримав підтримку за кордоном. 20 вересня 1979 р. Франція висадила повітряний десант у ЦАР, Ж. Б. Бокассу було заарештовано і позбавлено влади.

Як бачимо, саме глава держави рухав розвиток ситуації в Центральноафриканській Республіці, що призвело до зміни форми правління і, врешті-решт, до повалення існуючого в країні авторитарного режиму.

Таким чином, авторитарна модель надає главі держави колосальні можливості впливати на стан справ у країні.

Ліберальна модель існувала в СРСР під час перебудови. Її результатом стали не лише “гласність і демократія”, а й запровадження інституту глави держави. Цей процес розпочався після того як 29 листопада 1989 р. Г. Шахназаров і В. Медведєв подали М. Горбачову спеціальний меморандум, у якому наголошувалось: “...Прямим голосуванням обирається Президент СРСР, який є главою держави та виконавчо-розпорядницької влади; при Президенті утворюється затверджений Верховною Радою Кабінет міністрів у складі голови Вищої Ради Народного Господарства, міністрів — внутрішніх справ, закордонних справ, юстиції, оборони, фінансів, з питань праці та соціальних проблем, культури, з питань федерації, голови КДБ. На пост Президента від КПРС висувався лідер партії, що обирався на з'їзді КПРС. Він головує на засіданнях Політбюро; пост генсека лік-

відовується”⁷⁰. Цей меморандум сприяв гострій дискусії у вищих колах СРСР навколо запровадження поста Президента країни. Її наріжним каменем стали питання з приводу процедури обрання; відносин “Президент — парламент” та “Віце-президент — парламент”; відносин “Президент — Президентська рада” та “Президент — Рада Федерації”; відносин “Президент — партія”⁷¹.

Саме в умовах цієї дискусії відкрився Третій (позачерговий) З'їзд народних депутатів СРСР, на якому було внесено законопроект, що передбачав істотні зміни до Конституції і запровадження поста Президента СРСР.

Згідно з законопроектом Президент, наприклад, мав право надавати З'їзду народних депутатів СРСР пропозиції щодо персонального складу Комітету конституційного нагляду СРСР⁷². Проте це положення не було закріплено конституційними змінами. Згідно з п. 3 Закону СРСР “Про утворення поста Президента СРСР та внесення змін до Конституції СРСР” від 14 березня 1990 р. Конституція СРСР була доповнена розділом 151, що мав назву “Президент СРСР”. Цей розділ містив ст. 127 такого змісту: “Главою Радянської держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік є Президент СРСР”⁷³.

У період формування нової союзної держави інститут глави держави в СРСР двічі модернізувався залежно від того, яким уявлявся новий Радянський Союз. Так, 24 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР видав постанову, яка стосувалася референдуму щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 р. була затверджена “Загальна концепція нового Союзного договору та порядку його укладання”. Згідно з концепцією “Союз РСР — суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік”⁷⁴. Згідно зі ст. 12 проекту цього договору “Президент СРСР — глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент СРСР виступає гарантом дотримання союзного Договору, Конституції та законів СРСР; є Головнокомандувачем Збройних сил СРСР; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань СРСР. Президент обирається гро-

⁷⁰ Кузнецов Е. Л. Из истории создания института Президента СССР // Государство и право. 1996. № 5. С. 97.

⁷¹ Там само. С. 100–101.

⁷² Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР: проект Закона СССР // Аргументы и факты. 1990. № 10. С. 4.

⁷³ Там само. С. 3.

⁷⁴ Союзный договор: проект // Правда. 1990. 24 ноября. С. 3.

⁶⁹ Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посіб. С. 318.

мадянами СРСР більшістю голосів у цілому в Союзі та у більшості республік”⁷⁵.

9 березня 1991 р. в газеті «Правда» було опубліковано проект нового Союзного договору. 12 березня публікація була «продубльована» на місцевому рівні. Проект закріплював, що Союз суверенних республік — “суверенна, федеративна, демократична держава”⁷⁶, президент якої — “глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу”⁷⁷.

Після проведення 17 березня 1991 р. консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як “оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності”⁷⁸ робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьово 23 липня 1991 р. Згідно з ним “Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) — суверенна, федеративна, демократична держава”⁷⁹, Президент якої відповідно до ст. 14 Договору — “глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент Союзу виступає гарантом дотримання Союзного Договору, Конституції та законів Союзу; є головнокомандувачем Збройних Сил Союзу; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов’язань Союзу. Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного і прямого виборчого права в умовах таємного голосування строком на 5 років і не більше, аніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості держав, які його утворюють”⁸⁰.

Остаточню ж підписати Союзний договір планувалося 20 серпня 1991 р. Як відомо, унаслідок путчу 19–21 серпня 1991 р. ця спроба не мала позитивних результатів.

Друга модернізація інституту глави держави розпочалася 14 листопада 1991 р., коли було узгоджено новий проект договору, де містилось положення про те, що “Союз Суверенних Держав (ССД) — конфедеративна демократична держава”, а її Президент згідно зі ст. 13 — “глава конфедеративної держави”, який “обирається грома-

⁷⁵ Союзний договір: проект // Правда. 1990. 24 листопада. С. 3.

⁷⁶ Договір о Союзе суверенных республик // Московская правда. 1991. 12 марта. С. 1.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Завтра референдум. Говорим Союзу — “да” // Советская Россия. 1991. 16 марта. С. 1.

⁷⁹ Договір о Союзе Суверенных Государств: согласовано 23 июля 1991 г. // Московские новости. 1991. 18 августа. С. 8.

⁸⁰ Там само. С. 9.

дянами Союзу в порядку, встановленому Законом, строком на п’ять років і не більше, аніж два рази поспіль”⁸¹. Щодо його прав, то вони фактично були аналогічними викладеним у попередніх варіантах договорів.

Утім, Україна на той момент вже майже не брала участі у створенні нового (п’ятого за чергою) Союзного договору, адже ще 30 серпня 1991 року, у зв’язку з прийняттям Верховною Радою Української РСР 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності, Президія Верховної Ради України постановила скасувати Постанову Президії Верховної Ради Української РСР від 25 червня 1991 року «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав», представлений Президентом СРСР⁸², згідно з якою постійним комісіям Верховної Ради Української РСР було доручено до 1 вересня 1991 року розглянути представлений Президентом СРСР проект Договору про Союз Суверенних Держав щодо його відповідності положенням і принципам Декларації про державний суверенітет України та Закону Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР»⁸³.

Сам же Союзний договір так і не набув чинності у зв’язку з розпадом СРСР.

Таким чином, помірковані моделі взаємодії суспільства, держави і громадянського суспільства надають державі можливість впливати на стан справ у державі, хоча й по-різному. Зокрема, авторитарна модель серед органів державної влади віддає перевагу саме главі держави, а ліберальна модель, виступаючи своєрідною предтечею демократичної моделі, цю роль певним чином намагається обмежити.

В умовах демократичної моделі взаємодії держави з громадянським суспільством статус глави держави багато в чому залежить від існуючої в державі системи правління. Так, непарламентські системи (дуалістична монархія і президентська республіка) надають главі держави істотні важелі впливу на стан справ у суспільстві, тоді як парламентські системи (парламентарна монархія і парламентська республіка) ці важелі обмежують.

Утім, і в непарламентських, і в парламентських системах правління роль громадянського суспільства є доволі значною.

Як приклад, можна навести ситуацію в Ліхтенштейні (дуалістична монархія) у 2003 р., коли князь Ганс Адам II, після численних протистоянь з ландтагом та урядом, під час яких народ здебільшого

⁸¹ Договір о Союзе Суверенных Государств: проект // Известия. 1991. 25 ноября. С. 3.

⁸² Про проект Договору про Союз Суверенных Держав: Постанова Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. № 1457-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 44. Ст. 585.

⁸³ Про проект Договору про Союз Суверенных Держав, представлений Президентом СРСР: Постанова Верховної Ради Української РСР від 27 червня 1991 р. № 1272-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 32. Ст. 429.

підтримував свого главу держави, пішов на рішучий крок: зажадав внесення змін до Конституції. 16 березня 2003 р. на референдумі конституційна реформа, ініційована князем, отримала підтримку 87,7 % виборців. Така підтримка громадянським суспільством Ліхтенштейну свого князя змусила визнати результати референдуму і за кордоном. Зокрема, генеральний секретар Ради Європи В. Швіммер після отримання результатів голосування в Ліхтенштейні взяв їх до відома, і, враховуючи абсолютну підтримку ініціативи князя з боку населення країни, був змушений визнати необхідність поваги “суверенної волі народу, що була виражена у вільній та демократичній формі”⁸⁴.

І якщо раніше князь міг лише розпустити ландтаг та скликати дострокові вибори, а також володів, до певної міри, правом вето, то після затвердження на референдумі змін до Конституції глава держави отримав деякі додаткові права: право відправляти у відставку уряд та призначати його тимчасовий склад (ст. 80.1); право відхиляти кандидатів у члени уряду, що не мають його довіри (ст. 80.2); право вето на будь-який законопроект (ст. 65.1); право запровадження надзвичайного стану та обмеження дії конституції (ст. 10). Крім того, з тексту Конституції в окремий документ було виведено Закон про Княжий Дім, який віднині не підлягав веденню ландтагу, а будь-які зміни до нього міг вносити лише правлячий князь⁸⁵.

Таким чином, громадянське суспільство Ліхтенштейну змогло врегулювати питання взаємодії глави держави з парламентом і урядом.

Щодо президентських республік, то в умовах демократичної моделі роль громадянського суспільства зростає абсолютно. Зокрема, це стосується інституту виборів глави держави. Так, президентська республіка в США з історичних та політико-правових причин опирається на непрямі вибори президента, тобто його обирають у кілька етапів. Під час першого етапу шляхом загальних виборів обирають електорів (виборників, або виборщиків). На другому етапі електори висловлюють свою компетентну думку на користь того чи іншого кандидата. За такої процедури легітимації президентської влади думку виборців ніби враховано опосередкованим способом, хоча обрання того чи іншого електора вже визначає, якому з кандидатів буде віддано перевагу.

Ця модель дещо ускладнює процедуру обрання, але наявність додаткових перепон гарантує від випадкового емоційного вибору

⁸⁴ Цит. за: Чухонкін А. Ю. Победа Князя Лихтенштейна // Братство Креста Господня. URL: / <http://www.bratstvokresta.ru/lihten.html>.

⁸⁵ Там само.

глави держави. Адже остаточне рішення залежить від компетентних електорів. Їхній професіоналізм і висока громадянська відповідальність можуть стати надійною перепорою на шляху випадковості й спрощення.

Така система виникла у результаті того, що першочерговим завданням для батьків — засновників США було забезпечення легітимності президентської влади в державі. Необхідно було забезпечити прийняття громадськістю цього інституту і встановити впорядковану передачу влади від одного президента до іншого. Крім того, колегія виборщиків була створена і для зведення нанівець можливості майбутніх президентів шляхом підкупу, інтриг або сили довічно обіймати свою посаду⁸⁶. Тим самим склалася не просто одноособова, а й сильна президентська влада, не залежна від парламенту. Це стало можливим у результаті того, що обговорення відбувалися під головуванням Дж. Вашингтона, адже більшість убачала у ньому першого президента і була готова покладатися на його судження та точку зору⁸⁷. Зрозуміло, що були й супротивники інституту президента — республіканці. Їхнім лідером виступав майбутній третій президент США Томас Джефферсон, відомий своїм прихованим стилем керівництва країною⁸⁸.

Зокрема, республіканці попереджали про небезпеки централізованої влади, постійної армії, потужної виконавчої влади, про націоналізацію політики, тобто, на думку американського дослідника Джеффри Туліса, вони виступали проти ухвалення конституції. Їхні ж опоненти — федералісти, навпаки, захищали переваги тих положень, проти яких виступали республіканці⁸⁹. Універсальною знахідкою для усіх прихильників республіканської форми правління (як федералістів, так і їхніх супротивників) стала доктрина поділу влади⁹⁰, за якою законодавча влада передавалася Конгресу США, виконавча — президентові, а судова — американським судам на чолі з Верховним судом.

Відповідно до повноважень, передбачених Конституцією, Конгрес США визначає єдиний для всіх штатів день виборів президента і віце-президента країни — перший вівторок після першого поне-

⁸⁶ Уулсон Дж. Американское правительство / пер. с англ. Г. А. Стеценко и др. Москва: Прогресс Универс, 1995. С. 326.

⁸⁷ Freidel F. Our country's presidents. Washington: National Geographic Society, 1967. P. 9.

⁸⁸ Ellis R., Wildavsky A. Dilemmas of Presidential Leadership from Washington through Lincoln. New Brunswick; Oxford: Transaction Publishers, 1987. P. 68.

⁸⁹ *The Constitution and the American Presidency* / edited by M. L. Fausold and A. Snank. NY.: State University of New York Press, 1991. P. 134–135. (SUNY series in the presidency. Contemporary issues).

⁹⁰ Larry B. The new American presidency. Boston; Toronto: Little, Brown and Company, 1986. P. 4.

ділка листопада кожного високосного року, тобто з періодичністю в чотири роки.

Президентом США обирається громадянин Сполучених Штатів, який народився в цій країні, прожив у ній не менше 14 років і досяг на момент обрання 35-річного віку. Ті ж вимоги пред'являються й до особи, що обирається на пост віце-президента США. Конституція США не передбачає вищої вікової межі для осіб, які обираються на пости президента і віце-президента.

Процедура висунення кандидатів у президенти й обрання президента також багато в чому зумовлена подвійним характером його влади. Спочатку творці Конституції припускали, що колегія виборщиків, тобто орган, який формується кожні чотири роки для обрання президента з представників від усіх штатів при домінуванні великих штатів, “висуватиме” п'ять кандидатів, а остаточний вибір буде робитись Палатою представників. Замість цього до початку 1800-х років політичні партії вже могли набирати більшість голосів у колегії виборщиків для своїх кандидатів, тим самим створивши нинішню систему домінування партій. До 1830-х років законодавчі органи штатів поступилися повноваженнями з обрання виборщиків народу штату, поставивши голосування за президента на народну основу.

Існуюча система висунення кандидатів від великих партій передбачає організацію попередніх змагань у кожному штаті (відомих як праймеріз — первинні або попередні вибори) для обрання делегатів на національний партійний з'їзд, який, у свою чергу, обирає кандидата від партії. Кандидати, які їх виграли, демонструють свої особисті можливості в організації збирання коштів, радіо і телевізійних передач для ведення передвиборної агітації і в створенні іміджу з використанням засобів масової інформації під час залучення на свій бік масового виборця. Необхідність у мобілізації коштів і організації кампанії в засобах масової інформації змушує їх коло до невеликої групи професійних політиків, які здебільшого є губернаторами штату, сенаторами чи віце-президентами.

У день виборів американські виборці голосують не за президента і віце-президента, а за членів колегії виборщиків. Кандидати у члени колегії виборщиків висувуються єдиним списком комітетами політичних партій кожного з 50 штатів і округу Колумбія до дня президентських виборів. Комітет кожної з партій, що беруть участь у виборах, може висунути в своєму штаті таку кількість виборщиків, яка дорівнює кількості сенаторів і членів палати представників Конгресу США від цього штату. Відповідно до XXIII поправки до Конституції (1961 р.) федеральний округ Колумбія, який не має своїх представників у жодній з палат Конгресу, має право обрати трьох

виборщиків. Таким чином, загальна кількість членів колегії виборщиків становить 538 осіб. На відміну від делегатів партійних з'їздів члени колегії виборщиків не обираються з числа членів Конгресу США чи осіб, які перебувають на державній службі.

Для того, щоб президент і віце-президент США вважались офіційно обраними, необхідна більшість голосів виборщиків.

Таким чином, у США саме інститути громадянського суспільства (партії та виборщики) визначають главу держави.

Що ж стосується парламентських систем, то в них інститути громадянського суспільства також відіграють істотну роль у процесі реалізації конституційно-правового статусу глави держави. При цьому глава держави в умовах парламентарної монархії є дещо подібним до глави держави в умовах парламентської республіки. Так, в умовах монархії діє принцип, згідно з яким монарх “царює, але не править”. Водночас парламентська республіка фактично реалізує принцип даосизму: “Найкращим правителем є той, про якого народ знає лише те, що він існує”⁹¹. Фактично така ситуація призводить до того, що глава держави, навіть впливаючи на суспільні справи, практично позбавлений державно-владних повноважень.

Поряд з тим статус парламентарного монарха та статус президента за парламентської республіки мають певні відмінності, адже хоча парламентарна монархія надає главі держави відносну самостійність при взаємодії з інститутами громадянського суспільства, проте останнє опосередковано впливає на відправлення ним своїх повноважень. Це пов'язано з номінальним характером влади монарха, про що, наприклад, може свідчити ст. 3 Конституції Японії, зміст якої полягає у тому, що “всі дії імператора, що стосуються державних справ, можуть здійснюватись лише у разі їх схвалення Кабінетом, який несе за них відповідальність”.

Виходячи з цього, В. Шатіло зробив висновок, що в конституційних монархіях “глава держави повинен здійснювати свої повноваження лише з дозволу Уряду”⁹². Формально така залежність встановлюється інститутом контрастигування (скріплення) актів глави держави підписами окремих міністрів. Так, у ст. 106 Конституції Бельгії закріплено, що жоден акт короля не може мати сили, якщо його не контрастигнувано міністром, який тим самим несе за нього відповідальність. В Іспанії рішення короля скріплюється підписом голови уряду і, за необхідністю, відповідних міністрів (частина

⁹¹ *Лао-цзы*. Дао дэ цзин / пер. с древнекит. Ян Хин-шуна // Дао: гармония мира. Москва: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. С. 14. (Серия “Антология мысли”).

⁹² *Шатіло В.* Інститут президентства в системі державної влади України URL: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>.

перша ст. 64 Конституції). І в Люксембурзі розпорядження Велико-го герцога повинні бути контрасигновані членом відповідального уряду (ст. 45 Конституції).

Водночас уряди парламентарних монархій формуються парламентами, які, у свою чергу, формуються на партійній основі шляхом загальнонаціональних виборів. Тим самим інститути громадянського суспільства (партії) опосередковано впливають на відправлення монархом своїх повноважень.

Якщо ж розглядати парламентські республіки, то там партії не лише опосередковано впливають на відправлення президентом своїх повноважень, а й беруть активну участь в організації президентських виборів.

На сьогодні існують три основні варіанти організації президентських виборів в умовах парламентської республіки.

Перший варіант: президент обирається сформованим за пропорційною основою парламентом, у голосуванні беруть участь тільки депутати, ніхто інший до цієї процедури не допускається. Такий порядок обрання президента прийнятий, наприклад, у Греції, Латвії та деяких інших державах. Відповідно до ст. 32 Конституції Греції обрання парламентом президента Республіки здійснюється шляхом відкритого голосування на спеціальному засіданні, яке скликається головою парламенту не пізніше ніж за місяць до закінчення строку повноважень діючого президента Республіки. Строк повноважень президента — п'ять років. Переобрання однієї і тієї ж особи на посаду президента дозволяється лише один раз. Президентом Республіки може бути обраний грецький громадянин, який перебуває в цьому громадянстві не менше п'яти років, має батьком грецького громадянина, досяг 40-річного віку і володіє правом обирати.

Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав більшість у дві третини голосів загальної кількості депутатів парламенту. Якщо ця більшість голосів не буде зібрана, голосування повторюється через п'ять днів. Якщо ж і в другому турі голосування жодному з кандидатів не вдається зібрати зазначену кількість голосів, голосування повторюється знову через п'ять днів, і президентом Республіки обирається кандидат, що набрав більшість у три п'ятих голосів загальної кількості депутатів парламенту. Якщо ж і в третьому турі голосування згадана кваліфікована більшість голосів не досягнута, парламент у десятиденний строк після цього розпускається і оголошуються вибори нового парламенту.

Обраний на нових виборах парламент, зібравшись негайно, відкритим голосуванням обирає президента більшістю в три п'ятих голосів загальної кількості депутатів парламенту. Якщо згадана біль-

шість не буде досягнута, голосування повторюється через п'ять днів, і президентом обирається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів від загальної кількості депутатів парламенту. У разі ж якщо і цієї більшості не досягнуто, голосування повторюється ще раз через п'ять днів, і з двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів, обраним президентом вважається той, хто набере відносну більшість голосів.

Обраний президент Республіки приступає до виконання своїх обов'язків наступного дня після закінчення строку повноважень президента, що залишає свій пост, а у всіх інших випадках — наступного дня після свого обрання⁹³.

Другий варіант: для обрання президента створюється виборча колегія, яка складається з депутатів парламенту і представників органів місцевого самоврядування великих адміністративно-територіальних одиниць. Найбільш типовий у цьому відношенні порядок встановлює Конституція Італійської Республіки (ст. 83): “Президент Республіки обирається парламентом на спільному засіданні його членів.

У виборах беруть участь по три делегати від кожної області, обрані обласною радою із забезпеченням представництва меншості. Область Валль д'Аоста має лише одного делегата.

Обрання Президента Республіки відбувається таємним голосуванням більшістю (двома третинами) зборів. Після третього туру голосування достатньо абсолютної більшості”⁹⁴. Термін “збори”, який міститься в цій статті, має на увазі виборчу колегію, що утворюється на основі обох палат парламенту.

Неважко помітити, що роль делегатів від областей в обранні президента невелика: парламент навіть без довічних сенаторів налічує 945 членів, а області направляють усього 58 делегатів. Проте дана обставина впливає на політичний стан президента щодо інших державних органів, у тому числі й щодо парламенту. Президент має більшу політичну вагу, ніж у випадку, якби він обирався тільки членами парламенту.

Водночас в умовах парламентської багатопартійності обрання президента — результат компромісу політичних партій щодо конкретної кандидатури. Дана обставина накладає відбиток на поведінку глави держави, який отримав свій пост одразу від кількох полі-

⁹³ Конституція Греції от 11 июня 1975 года // Конституции государств Европейского Союза: сб. конституций / отв. ред. Л. А. Окуньков. Москва: ИНФРА-М — НОРМА, 1997. С. 257–258.

⁹⁴ Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року / пер. з італ. О. В. Марцеляк // Конституції зарубіжних країн: навч. посіб. / авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; за ред. В. О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 145.

тичних фракцій; ця поведінка відрізняється від тієї, якою вона могла би бути, якби президент отримав владу шляхом прямого голосування. А втім, тоді йшлося б уже не про парламентську систему республіканського правління.

Президентом Італійської Республіки може бути обраний громадянин, який досяг 50-річного віку і користується громадянськими і політичними правами. Посада президента несумісна ні з якою іншою посадою.

На відміну від президентів багатьох країн президент Італійської Республіки обирається на сім років і може неодноразово переобиратись. За 30 днів до завершення цього строку голова Палати депутатів скликає спільне засідання палат парламенту і делегатів від областей для проведення президентських виборів. Якщо ж палати розпущені чи до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців, вибори проводяться протягом 15 днів після скликання нових палат, а повноваження діючого президента продовжуються відповідно.

Якщо президент не може здійснювати свої функції, його заміщає голова Сенату. Якщо ж перешкода має постійний характер або президент умер чи пішов у відставку, голова Палати депутатів призначає вибори нового президента протягом 15 днів. Цей термін може бути збільшений, якщо палати розпущені або до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців.

До прийняття на себе своїх функцій президент на спільному засіданні палат парламенту складає присягу на вірність республіці, зобов'язуючись дотримуватись Конституції (ст. 91 Конституції Італійської Республіки)⁹⁵.

Третій варіант: у деяких федеративних державах для обрання президента також формується особлива колегія, яка складається з депутатів союзного парламенту і представників суб'єктів федерації. Наприклад, у ФРН федеральний президент відповідно до Конституції і закону про вибори федерального президента Федеральними зборами 1959 р. обирається Федеральними зборами, які складаються з членів бундестагу (нижня палата парламенту) і представників земель, обраних ландтагами на засадах пропорційного представництва. Для обрання президента необхідна абсолютна більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо в перших двох турах голосування жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості, то пре-

⁹⁵ Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року / пер. з італ. О. В. Марцеляк // Конституції зарубіжних країн: навч. посіб. / авт.-упоряд.: В. О. Сergyгін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; за ред. В. О. Сergyгїна. С. 196.

зидент обирається в наступному турі відносною більшістю голосів (ст. 54 Основного закону Федеративної Республіки Німеччина)⁹⁶.

Щодо змішаних республік (як президентсько-парламентських, так і парламентсько-президентських), то в них роль партій також є доволі істотною, хоча й дещо завуальованою. Як цілком слушно зазначав В. Маклаков з приводу змішаної республіки у Франції, “згідно з законом будь-який французький виборець, що володіє певною кваліфікацією, може бути кандидатом до представницької установи. Фактично ж кандидати висуваються політичними партіями та організаціями. Лише опираючись на політичну партію, можна розраховувати на обрання”⁹⁷. Тє ж саме, на нашу думку, стосується й виборів президента: лише та особа, яка опирається на підтримку тієї чи іншої політичної партії, може розраховувати на своє обрання главою держави.

З іншого боку, президент Франції повинен враховувати інтереси громадянського суспільства, які виражаються політичними партіями, зосередженими в парламенті. Якщо ж глава держави ігноруватиме це, то він може отримати сильну опозицію в особі парламентаріїв. Як приклад, можна згадати президента Франції Ф. Міттерана, який намагався, всупереч волі парламенту, допустити проведення приватизації державного майна. У відповідь на це парламентарії підтримали прем'єр-міністра Ж. Ширака і організували проведення приватизації не з допомогою президентських ордонансів, а з допомогою законів.

Таким чином, в умовах радикальних (тоталітарної чи анархічної) та поміркованих (авторитарної або ліберальної) моделей взаємодії громадянського суспільства з державою система правління жодним чином не впливає на інститут глави держави. Водночас ідеальна (демократична) модель втілює усю палітру різноманітності впливу громадянського суспільства на інститут глави держави. І якщо дуалістично-президентські та змішані (президентсько-парламентські) системи більш-менш залишають відносну незалежність глави держави від різних політичних інститутів громадянського суспільства (політичних партій та рухів), то парламентські і змішані (парламентсько-президентські) системи ставлять інститут глави держави в абсолютну залежність від існуючого в країні громадянського суспільства.

⁹⁶ Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року / пер. з нім. Ю. М. Коломієць // Конституції зарубіжних країн: навч. посіб. / авт.-упоряд.: В. О. Сergyгін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; ред. В. О. Сergyгїна. С. 94.

⁹⁷ Иностранное конституционное право / И. А. Алебастрова, Г. Н. Андреева, С. Ю. Кашкин и др.; под ред. В. В. Маклакова. С. 81.